

Часопис / *Journal*

◇ Е К О Н О М И К А П О Љ О П Р И В Р Е Д Е ◇
◇ *E c o n o m i c s o f A g r i c u l t u r e* ◇

Основан 1954. године / *Established 1954*

Издавачи / *Publishers*

Научно друштво аграрних економиста Балкана, Београд
The Balkan Scientific Association of Agrarian Economists
Институт за економику пољопривреде, Београд (Србија)
Institute of Agricultural Economics, Belgrade
Академија економских наука, Букурешт (Румунија)
Academy of Economic Studies, Bucharest (Romania)

Главни и одговорни уредник / *Editor in Chief*

Проф. др Милан Р. МИЛАНОВИЋ

Технички уредник / *Technical editor*

Др Симо СТЕВАНОВИЋ

Уређивачки одбор / *Editorial Board*

др Зорица ВАСИЉЕВИЋ	Prof. Đojo ARSENOVIĆ, Ph.D., Faculty of Agriculture, East Sarajevo, BiH
др Бранислав ВЛАХОВИЋ	Prof. Ioan DAVIDOVICI, Ph.D., Institute for Agriculture Economy, Bucharest, Romania
др Владимир ГРБИЋ	Tomaš DOUCHA, Ph. D., Research Institute of Agricultural Economics, Prague, Czech Republic
др Милан Р. МИЛАНОВИЋ	Prof. Margaret LOSEBY, Ph. D., Facolta di Agraria-Dipartimento DECOS, Viterbo, Italy
др Радован ПЕЈАНОВИЋ	Prof. Mile PESHEVSKI, Ph. D., Faculty for Agricultural Science and Food, Skopje, Macedonia
др Весна ПОПОВИЋ	Др Алевтина ЛИТВИНОВА АЛЕКСАНДРОВНА, Волгоградская государственная сельскохозяйственная академия, Российская Федерация
др Симо СТЕВАНОВИЋ	Prof. Sandor SOMOGY, Ph.D., Faculty for Agricultural Science, Keszthely, Hungary
др Жаклина СТОЈАНОВИЋ	Prof. Jernej TURK, Ph.D., University of Maribor, Faculty of Agriculture, Slovenia
др Данило ТОМИЋ	
др Драго ЦВИЈАНОВИЋ	
др Миладин ШЕВАРЛИЋ	

Лектор / *Lecturer*

Ана ПЕТРОВИЋ

Адреса уредништва / *Editorial office*

БЕОГРАД, Волгина 15; тел/факс (+381) 11/ 2972-848; Е-mail: icpbgdyu@eunet.rs
Belgrade, Volgina 15; tel/faks (+381) 11/ 2972-858; Е-mail: icpbgdyu@eunet.rs

UDC 338.43:63

YU ISSN 0352-3462

ЕКОНОМИКА ПОЉОПРИВРЕДЕ
ECONOMICS OF AGRICULTURE

56.

Београд, април-јун, 2009. године
Belgrade, April-June, 2009

ИЗДАВАЧКИ САВЕТ / *EDITORIAL COUNCIL*

мр Душан АНТОНИЋ	Агробанка, Београд
др Зоран БИНГУЛАЦ	Факултет за пословне студије, Вршац
др Богдан БУЛАТОВИЋ	Биотехнички институт, Подгорица
др Биљана ВЕЉКОВИЋ	Агрономски факултет, Чачак
др Снежана ЂЕКИЋ	Економски факултет, Ниш
др Милутин ЂОРОВИЋ	Пољопривредни факултет, Београд
др Ђорђи ЂОРЂЕСКИ	Факултет за пољопривреду и исхрану Скопље
др Драгић ЖИВКОВИЋ	Пољопривредни факултет, Београд
др Ковиљко ЛОВРЕ	Економски факултет, Суботица
Мр Драган ЛУКАЧ	Регионална привредна комора, Нови Сад
др Мирослав МАЛЕШЕВИЋ	Институт за ратарство и повртарство, Нови Сад
Viktor MANOLE, Ph.D.	Academy of Economic Studies, Bucharest Romania
др Петар МАРКОВИЋ	Редовни професор у пензији, Београд
др Небојша НОВКОВИЋ	Пољопривредни факултет, Нови Сад
др Зоран ЊЕГОВАН	Економски институт, Београд
др Христивоје ПЕЈЧИЋ	Пољопривредни факултет, К. Митровица
др Перо ПЕТРОВИЋ	Институт за међународну политику и привреду, Београд
др Горан ПОПОВИЋ	Економски факултет, Бања Лука
др Михајло РАДИЋ	Редовни професор у пензији, Београд
др Вељко РАДОЈЕВИЋ	Међународна менаџерска академија, Нови Сад
др Јеремија СИМИЋ	Редовни професор у пензији, Београд
др Јонел СУБИЋ	Институт за економику пољопривреде, Београд
Мр Миљинко ЦИЦМИЛ	„PROMONT GROUP“, Нови Сад
мр Олга ЧУРОВИЋ	Индустријско биље, Нови Сад

Белешке / Notes

Тираж:

250 примерака

Штампарија:

DIS PUBLIC, Д.О.О., Београд, Браће Јерковић 111/25,
тел./факс: 011/39-79-789

**ECONOMICS
OF AGRICULTURE**

CONTENT

Stanislav Zekić, Koviljko Lovre, Milivoj Gajić AGRICULTURAL TRANSFORMATION OF THE WESTERN BALKAN'S COUNTRIES IN THE TRANSITIONAL PERIOD	187
Goran Popović MACROECONOMIC ASPECTS OF AGRI-ENVIRONMENTAL MEASURES IN THE EU	201
Pejanović i saradnici PROBLEMS OF AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF SERBIA AND MEASURES TO OVERCOME CRISIS	221
Predrag Kapor FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN AGRICULTURE	231
Agnieszka Wrzochalska SELECTED ASPECTS OF LIFE AND HEALTH CONDITION OF THE RURAL POPULATION IN POLAND	245
Milorad M. Drobac MODERN HUMAN ACTIVITY (GLOBALISATION, MANAGEMENT AND MANAGER)	255
Slavoljub Vujović, Ivan Stefanović, Slaviša Vučurević OBJECTIVE CONFLICTNESS AS A CORPORATE MANAGEMENT PROBLEM FROM THE STAKEHOLDER CONCEPT PERSPECTIVE	265
Maja Štrbac MARKET REQUIREMENTS WHICH RELATES TO PRODUCTION AND PLACEMENT OF FRUIT AND VEGETABLES IN THE EU	275
Raluca Andreea ION CONSUMPTION OF FRUITS IN ROMANIA	285
Petar Sekulić, i saradnici ECONOMIZING THE FERTILIZATION PRACTICE IN THE CONDITIONS OF GLOBAL CRISIS	293
Tamara Gajić CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT AND OF THE INFLUENCE OF TOURISM ON THE ENTIRE ECONOMY OF VOJVODINA	303
Katarina Marković LEVEL AND DYNAMICS OF PARTIAL PRODUCTIVITY AS INDICATORS OF COMPETITIVENESS IN AGRICULTURE	319
Saša Todorović, Mihajlo Munćan OPTIMIZATION OF SOWING STRUCTURE ON FAMILY FARMS UNDER UNSTABLE BUSINESS CONDITIONS	329
Review of the books: „FARM MENAGEMENT IN SUSTANABLE PRODUCTION“	341

**ЕКОНОМИКА
ПОЉОПРИВРЕДЕ**

САДРЖАЈ

Станислав Зекић, Ковиљко Ловре, Миливој Гајић ТРАНСФОРМАЦИЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА У ПЕРИОДУ ТРАНЗИЦИЈЕ	187
Горан Поповић МАКРОЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ АГРОЕКОЛОШКИХ МЈЕРА У ЕУ	201
Пејановић и сарадници ПРОБЛЕМИ ПОЉОПРИВРЕДЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И МЕРЕ ЗА ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ КРИЗЕ	221
Предраг Капор СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ У ПОЉОПРИВРЕДИ	231
Agnieszka Wrzochalska SELECTED ASPECTS OF LIFE AND HEALTH CONDITION OF THE RURAL POPULATION IN POLAND	245
Милорад М. Дробац САВРЕМЕНА ЉУДСКА ДЕЛАТНОСТ (ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, МЕНАџМЕНТ И МЕНАџЕР)	255
Славољуб Вујовић, Иван Стефановић, Славиша Вучуревић КОНФЛИКТНОСТ ЦИЉЕВА КАО ПРОБЛЕМ КОРПОРАТИВНОГ УПРАВЉАЊА СА АСПЕКТА СТЕЈКХОЛДЕР КОНЦЕПТА	265
Маја Штрбац УСАГЛАШАВАЊЕ СА ПРОПИСИМА КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА ПРОИЗВОДЊУ И ПЛАСМАН ВОЋА И ПОВРЋА У ЕУ	275
Raluca Andreea ION CONSUMPTION OF FRUITS IN ROMANIA	285
Петар Секулић, и сарадници РАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ЋУБРЕЊА У УСЛОВИМА ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ	293
Тамара Гајић КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА И УТИЦАЈА ТУРИЗМА НА УКУПНУ ПРИВРЕДУ ВОЈВОДИНЕ	303
Катарина Марковић НИВО И ДИНАМИКА ПАРЦИЈАЛНИХ ПРОДУКТИВНОСТИ КАО ИНДИКАТОРИ КОНКУРЕНТНОСТИ ПОЉОПРИВРЕДЕ	319
Саша Тодоровић, Михајло Мунђан ОПТИМИРАЊЕ СТРУКТУРЕ СЕТВЕ ПОРОДИЧНИХ ГАЗДИНСТАВА У НЕСТАБИЛНИМ УСЛОВИМА ПОСЛОВАЊА	329
Приказ: „МЕНАџМЕНТ ФАРМЕ У ОДРЖИВОЈ ПРОИЗВОДЊИ“	341

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА У ПЕРИОДУ ТРАНЗИЦИЈЕ

С. Зекић¹, К. Ловре, М. Гајић

Резиме. Процес трансформације пољопривреде земаља Западног Балкана подразумева земљишну реформу и реструктурирање пољопривредних газдинстава, односно приватизацију пољопривредног земљишта и трансформацију аграрне структуре. Ови процеси значајно су се одразили на развојне перформансе пољопривреде, односно кретање обима производње и парцијалних продуктивности пољопривреде – продуктивности рада и земљишта. Период транзиције у овим земљама карактерише пад пољопривредне производње и смањење нивоа продуктивности земљишта, док је продуктивност рада стагнирала, слично као и у другим земљама централне и источне Европе у транзицији.

Кључне речи: Пољопривреда, транзиција, производне перформансе, Западни Балкан.

Пристапне напомене

Све земље Западног Балкана – Албанију, Босну и Херцеговину (БиХ), Македонију, Србију, Хрватску и Црну Гору, карактерише више од пола века дуг период једнопартијског, социјалистичког уређења и централно-планске привреде. Током овог периода у пољопривреди је превладала дуална производна структура, с истовременим егзистирањем великих пољопривредних комбината и малих индивидуалних газдинстава. Степен колективизације био је највећи у Албанији, док је код земаља бивше Југославије доминирао приватни сектор, али с веома ситним поседом и полу-

¹ Др Станислав Зекић, асистент; др Ковиљко Ловре, редовни професор, др Миливој Гајић, редовни професор, Економски факултет Суботица, Департман за аграрну економију и агробизнис, Сегедински пут, 9-11, 24000 Суботица.

e-mail: zekics@eccf.su.ac.yu; klovre@eccf.su.ac.yu; mikag@eccf.su.ac.yu.

натуралном производњом. Агро-индустрија је била монополизована и под директном државном контролом. Цене је одређивала Влада, док тржиште рада, земљишта и других фактора производње, није функционисало у пуној мери.

Током периода транзиције, деведесетих година прошлог и почетком овог века, деколективизација пољопривреде и поновно успостављање приватних својинских односа, наметнуло се као један од основних циљева аграрне реформе. Трансформација пољопривреде отпочела је доношењем законског оквира, који је омогућио приватизацију земљишта и осталих неземљишних аграрних фондова. Најрадикалније реформе спроведене су у Албанији где је целокупно земљиште дистрибуирано руралном становништву и пољопривредним радницима. У земљама бивше Југославије приватизацијом је обухваћена тзв. друштвена својина, док питање државног земљишта још није у потпуности решено.

Процес трансформације пољопривреде, као и други фактори урушавања постојећег и стварања новог привредног система у земљама Западног Балкана, неминовно су условили да се транзициони "шок" одрази и на аграрни сектор. То се у највећој мери огледа кроз производне перформансе пољопривреде, односно кретање пољопривредне производње и нивоа парцијалних продуктивности пољопривреде. Пуне консеквенце транзиционих промена виде се у компарацији производних перформанси агара са земљама Европске уније (ЕУ) и то како са "старим", тако и са тзв. новим чланицама.

Трансформациони процеси у аграрном сектору

Политичке промене које су се догодиле у свим европским социјалистичким земљама, крајем прошлог века, условиле су неопходност промена у целом привредном систему, које нису могле да заобиђу ни аграрни сектор. Приватно власништво над земљиштем, у свим земљама Западног Балкана законски је регулисано почетком деведесетих година прошлог века.¹ Међутим, и поред уставних прокламација о широким законским правима на

¹ У Македонији се Уставом из 1991. године дају гаранције на право власништва над земљиштем, као и право на слободно тржиште. Уставом донесеним исте године, као и Законом о земљишту, у Албанији се успоставља право на приватно власништво над земљиштем. Уставне одредбе у Хрватској предвиђају широка права приватног власништва и права наслеђивања. Слична ситуација је и у БиХ. Устав из 1992. године у СЦГ (тадашња СР Југославија) не ограничава приватно власништво над пољопривредним земљиштем, али природне ресурсе оставља под државном контролом.

приватно власништво, политичке и законске интенције су нарушене у многим случајевима.¹

Значај пољопривреде у привредној структури *Албаније*, као и висок проценат национализације земљишта и других производних фактора, условили су да приватизациони процеси у албанској пољопривреди поприме нешто другачије форме у односу на друге земље у транзицији. Приватизација је стартовала спонтано почетком 1991. године. Законом о земљишту из јуна 1991. године признато је право чланова колективних фарми у оквиру дистрибуционих програма. Закон је био праћен бројним владиним декретима којим је регулисана дистрибуција аграрних фондова колективних фарми, како би се што ефикасније комплетирао процес ликвидације овакве производне структуре. Праћење процеса дистрибуције земљишта било је организовано преко одбора формираних на националном, регионалном и локалном нивоу. Процес деколективизације у албанској пољопривреди био је најрадикалнији, пошто је ово једина бивша социјалистичка земља у Европи која је целокупно земљиште дистрибуирала пољопривредном становништву и радницима у пољопривредним предузећима. У Албанији нису призната земљишна права у периоду пре колективизације, па је дошло до извесних "расправа" између нових и "историјских" власника земљишта. Влада је, 1995. године, покушала да на изванредан начин да компензације бившим власницима, али тај процес није у потпуности спроведен. Овакав модел приватизације земљишта резултирао је потпуним колапсом колективних и државних фарми, тако да је већ 1995. године целокупно земљиште било у власништву малих породичних газдинстава. Приватизација државних фарми уследила је нешто касније. Оне државне фарме које су настале интеграцијом колективних фарми (задруга) приватизоване су по истим критеријумима као и колективне фарме. Државне фарме које су настале на земљишту бивших велепоседника и верских институција приватизоване су поделом земљишта запосленима на тим фармама. Државне фарме, за које се сматрало да су "најспособније" за опстанак, удруживане су у заједничка улагања уз партиципацију страног капитала.² Тамо где оваква улагања нису успела, што није био редак случај, земљиште је дистрибуирано радницима. Неземљишни производни фактори

¹ На пример, у Македонији је нека легислатива неконзистентна с гаранцијама приватног власништва, јер намеће рестрикције на продају земљишта, фаворизује друштвена предузећа и даје рестрикције на коришћење земљишта. Уставом загарантована приватна права у БиХ, у многим случајевима, не могу бити у пуној мери испоштована. Узрок су пре свега последице рата и етнички раздори, а слични проблеми се јављају и у Хрватској.

² У оваквој врсти улагања страни партнери су скоро увек партиципирали с технологијом и капиталом.

продавани су радницима по веома ниским ценама или су нуђени на аукцијама, с тим, што су тренутно запослени радници на фармама добијали преференцијални третман.¹

У *Босни и Херцеговини* је око 95% земљишних фондова у приватном власништву, али још увек постоје извесне тешкоће у остваривању и преносу власничких права. Разлике између катастарских података и земљишног регистра чине велике тешкоће у јасном дефинисању приватног власништва над земљиштем, а постоји и велика спорост у решавању власничких спорова. Све ово, као и велики број становништва које је током рата променило пребивалиште, чини тешкоће у стварању ефикасног тржишта земљиштем. Већина трансфера пољопривредног земљишта остварена је преко неформалних, краткорочних закупа. Минималан прогрес остварен је у реституцији земљишта и законском статусу земљишта у власништву државе, међутим, пост-приватизациони статус државног земљишта још није у потпуности решен.

У *Хрватској* је почетком деведесетих година прошлог века, од стране приватног сектора обрађивано око 60% укупног пољопривредног земљишта. Пољопривредна предузећа у друштвеном власништву 1991. године трансформисана су у државна предузећа. У наредном периоду није остварен велики напредак у приватизацији ових предузећа, што је, пре свега, било условљено ратним збивањима. Закон о земљишту из 1997. године предвиђа давање у закуп или продају најмање 10% државног земљишта. Светска банка је од хрватске владе тражила да приватизује фарме у државном власништву и донесе нов законски оквир по питању својине и власничких права, у шта спада и решење проблема уређивања катастра и регистрације земљишта.

Својинска трансформација у *Македонији* одвија се на основу Закона о трансформацији предузећа у друштвеној својини из 1993. године, а посебан Закон који регулише трансформацију правних лица из области агроиндустрије донет је 1996. године. Предмет приватизације и трансформације чине 163 друштвена предузећа и 54 пољопривредне задруге, који располажу с 146.756 *ха* пољопривредног земљишта – 62% додељено од државе, 16% приведено култури, 21% купљено и 1% узето у закуп.² На почетку транзиционих процеса, македонске власти су се опирале приватизацији целокупног земљишта. Разлози за бојазан били су у мишљењу да би овакви процеси довели до уситњавања поседа и пада продуктивности у пољопривреди, мада су, с друге стране, изражавани ставови да укупна продуктивност друштвеног сектора није на адекватном нивоу. Међутим,

¹ Cunga A., Swinnen F. M. J. (1997), opt. cit, pp. 1-7.

² Ђорђевиќи Ђ., Мурарџалиев А., Михајловска-Тикварвска О. (1997), стр. 289-290.

неопходност решавања питања власништва над друштвеним земљиштем и ставови међународних финансијских институција, с којима је Македонија ушла у озбиљне аранжмане, допринели су отпочињању приватизационог процеса. Предвиђени приватизациони модел подразумевао је посебан приступ сваком појединачном предузећу, где се у предвиђеним роковима (6 месеци за мала и 12 месеци за велика предузећа) одлуке о трансформацији доносе у самом предузећу. Део акција који није продат од стране предузећа, Агенција за приватизацију нуди преко Берзе хартија од вредности. Земљиште које је означено као јавно добро остаје у власништву државе и није предмет приватизације, а води се рачуна и о правима евентуалних бивших власника или њихових наследника.

У периоду од 1989-2000. године у *Србији и Црној Гори* изгласано је неколико закона који третирају област својинске трансформације друштвене у приватну својину. Почев од 1989. године и тзв. "Закон о платама" и Закона о друштвеном капиталу (тзв. Савезни закон)¹, па преко 1991. године, када се у Скупштини Републике Србије доноси Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине, чији су приватизациони ефекти значајно умањени доношењем амандмана на овај Закон 1994. године.² Током 1991. године изгласан је и Закон о враћању земљишта, а 1992. године усвојен је Закон о претварању друштвене својине на пољопривредном земљишту у друге облике својине, чија је основна сврха била спречавање продаје друштвеног капитала у оним предузећима која у оквиру своје имовине имају и пољопривредно земљиште стечено по основу Закона о аграрној реформи и прописа о национализацији.³ Међутим, током овог периода, није се много одмакло у процесу приватизације пољопривреде. У периоду од 1989-2000. године удео приватног у укупном пољопривредном земљишту повећао с 82% на 85%, сточног фонда с 81% на 90%, док је број трактора у приватном поседу остао исти (97%).⁴ Према Закону о приватизацији, усвојеном 2001. године, требало је да у року од четири године

¹ Према тзв. "Закону о платама", предвиђено је да предузећа део зарада изнад лимитиране масе могла третирати као акционарски капитал запослених, док је Закон о друштвеном капиталу требао да омогући брзу својинску трансформацију на основу књиговодствене вредности предузећа, уз привилегован третман запослених.

² Галопирајућа инфлација током 1992. и 1993. године иницирала је да се јуна 1994. године усвоје измене и допуне Републичког Закона о својинској трансформацији, којима је маргинализован удео акционарског у односу на друштвени капитал.

³ Ономогућавање продаје капитала садржаног у таквом земљишту може се разумети, међутим, тешко је објаснити зашто је ономогућена продаја осталог дела друштвеног капитала таквих предузећа.

⁴ СГЈ 1990, стр. 241. и СГЈ 2001, стр. 204.

трансформише друштвени/државни у приватни капитал. Закон предвиђа продају капитала путем јавних тендера и аукција и пренос капитала без надокнаде запосленима и грађанима¹, док би се средствима оствареним продајом капитала финансирани: фондови за пензијско и инвалидско осигурање, фонд за подстицање развоја, исплаћивање надокнаде лицима којима је национализована имовина, трошкови приватизационог процеса, као и за друге намене.

Реструктурирање пољопривредних газдинства

Реконструкција пољопривреде у земљама Западног Балкана условила је стварање нове пољопривредне структуре. Стратегија трансформације пољопривреде, формулисана почетком деведесетих година прошлог века, имала је за циљ претварање колективне у пољопривреду индивидуалног типа – Албанија, и приватизација својине у друштвеном власништву - земље бивше Југославије. Приватизација земљишта и других производних фактора попримила је различите форме, резултирајући различитим степеном фрагментације власништва фарми.

Целокупно колективизирано земљиште у *албанској* пољопривреди дистрибуирано је пољопривредницима и фармским радницима. Према степену фрагментације, нова структура фарми настала у пољопривреди Албаније, током деведесетих година 20. века, била је јединствена у односу на друге транзиционе земље с колективизираном пољопривредом. Овакав, радикалан приступ, деколективизацији пољопривреде иницирао је да се проценат индивидуалног власништва, у периоду од 1989-1995. године повећа с 3% на чак 94,4%, а проценат државних фарми смањи с 23% на 5,6%.² Приватизација земљишта створила је око пола милиона нових приватних пољопривредних газдинстава, фрагментираних у 1,9 милиона парцела, где свако газдинство има између једне и десет парцела, у просеку 3,3 одвојене парцеле. Током деведесетих година прошлог века, просечна величина фарме

¹ Капитал за стицање акција без надокнаде у поступку продаје капитала путем јавне аукције износи од 10-30% у зависности од временског рока у којем ће се извршити приватизација. У случају приватизације применом метода јавног тендера, капитал за стицање акција без надокнаде у субјекту приватизације износи највише 15% капитала који се приватизује.

² Cunga A., Swinnen F. M. J. (1997), p. 5.

у Албанији изузетно је мала - 1,05 *ха* и кретала се од 1,29 *ха* у равничарским регијама¹ до 0,55 *ха* у планинским подручјима.²

Земље бивше Југославије нису имале колективизирану пољопривреду током социјалистичког периода, тако да је у пољопривреди *БиХ, Хрватске, Македоније, Србије и Црне Горе*, доминирао приватни сектор, који је, крајем осамдесетих година прошлог века, заузимао око 82% обрадивих површина, збирно за бившу СФРЈ.³ То је условило да у свим земљама "наследницама" доминира приватно власништво над земљиштем, односно индивидуална газдинства веома мале просечне величине, уз то веома фрагментирана, што је условљено очувањем традиционалних наследних закона. Међутим, удео приватног власништва није био једнак у свим деловима бивше Југославије. Крупна пољопривредна газдинства – комбинати, углавном су били лоцирани у равничарским пределима, где су заузимали око 42% обрадивог земљишта, док у планинском подручју Црне Горе друштвена предузећа заузимају само 6% обрадивих површина.⁴

Око 95% земљишта у Босни и Херцеговини налази се у приватном власништву, с просечном величином од 3-5 *ха*. У Хрватској овај проценат износи 66%, док је просечна величина 2,9 *ха*. Приватни сектор у Македонији заузима између 70-85% обрадивог земљишта, с веома малом просечном величином фарми од 2,5 до 2,8 *ха*. Као и код других земаља бивше Југославије, у Србији и Црној Гори доминирају приватна газдинства која заузимају преко 85% обрадивог земљишта. Остало земљиште налази се у државно/друштвеном власништву које обрађују велики агро-комбинати. Процес приватизације земљишта у друштвеном власништву је у току, тако да се удео приватног власништва над земљиштем стално повећава. Просечна величина, веома фрагментираних, индивидуалних газдинстава изразито је мала и креће се од 3-5 *ха*.⁵ Оваква газдинства се углавном ослањају на властиту радну снагу, а веома често су то старија домаћинства. Тако, од око 800 хиљада газдинства у Србији и Црној Гори, њих нешто преко 100 хиљада има само једног члана, док је с два члана нешто преко 200 хиљада газдинстава.⁶ Од регистрованих пољопривредних газдинстава, просечна

¹ У неким низијским регијама с лимитираним земљишним ресурсима просечна величина фарме била је мања од једног хектара.

² Ibid, opt.cit, pp. 7-8.

³ Swinnen J. F. M., Mathijs E. (1997), p. 352.

⁴ Stipetić V. (1993), p. 234.

⁵ Csaki C., Zuschlang A. (2004), opt.cit, pp. 68-115.

⁶ Богданов Н. (2004), стр. 107.

величина за индивидуална газдинства износи 6,3 ха, док је код пољопривредних предузећа 431 ха.

Производне перформансе пољопривреде у периоду транзиције

Производне перформансе пољопривреде, анализирани су с аспекта кретања обима пољопривредне производње и парцијалних продуктивности пољопривреде – продуктивности рада и продуктивности земљишта. У анализи је извршена компарација свих добијених података за земље Западног Балкана са земљама ЕУ, које су из методолошких разлога¹ подељене у две групе – ЕУ-15 или "старе" чланице Уније и тзв. нове чланице, односно десет земаља из централне и источне Европе (ЦИЕ-10).² Временски период емпиријског истраживања (1974-2005. година) обухватио је 16 последњих пред-транзиционих година и 16 година транзиције.

Трансформација пољопривреде, као део укупне привредне транзиције, иницирала је слабљење производних перформанси пољопривреде у већини земаља Западног Балкана. Наиме, за разлику од периода социјалистичке пољопривреде, у периоду после 1989. године, с изузетком Албаније, све земље региона бележе негативне стопе раста производње. Тенденција смањења обима производње карактерисала је, и то у већој мери, транзициони период земаља централне и источне Европе (ЦИЕ-10), сада пуноправних чланица Европске Уније (Графикон 1).

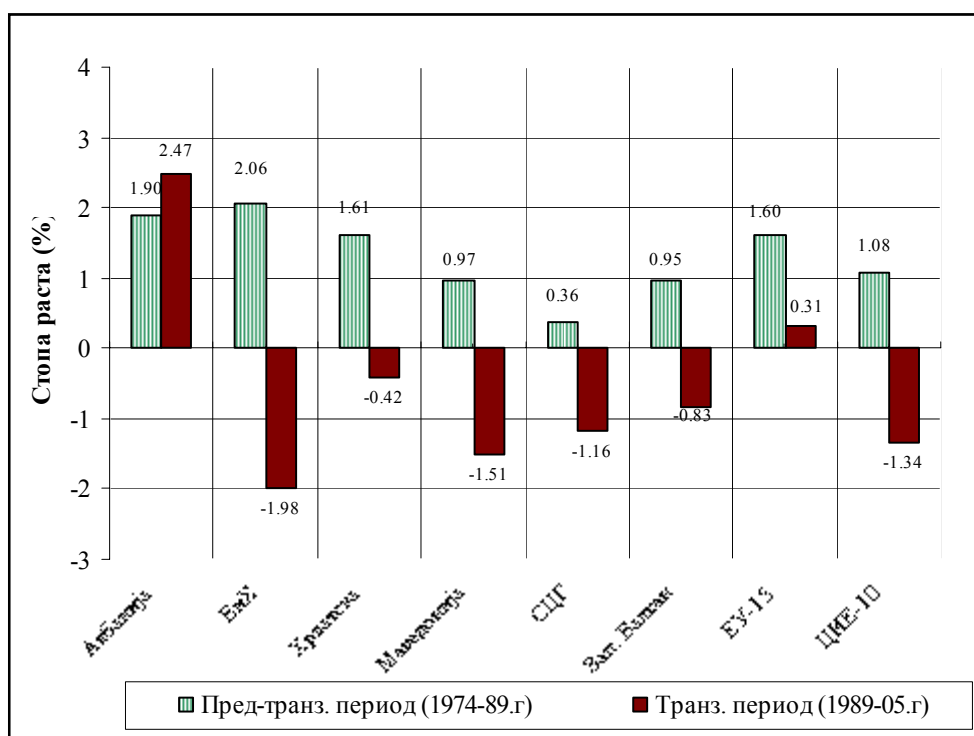
Иако је пад производње у пољопривреди био мањи него у непољопривредном сектору, битно је нагласити да ни после петнаест година у већини земаља Западног Балкана није достигнут обим производње из

¹ Земље из централно-источне Европе, иако се од 2004/2007. године налазе у ЕУ, анализирани су сепаратно из више разлога. Прво, оне су на путу ка пуноправном чланству у ЕУ прошле исти пут трансформације који тек претходи земљама Западног Балкана, тако да је важно сагледати промене производних перформанси у њиховој пољопривреди током транзиционог периода. Друго, током пред-транзиционог периода земље ЦИЕ-10 имале су различит модел развоја пољопривреде (социјалистичка пољопривреда с централно-планским системом одлучивања) у односу на земље ЕУ, док су се током периода од 1989-2004/2007. године налазиле у процесу транзиције, те су развојне карактеристике пољопривреде ових земаља имале потпуно различите тенденције у односу на пољопривреду петнаест "старих" чланица ЕУ.

² Кипар и Малте, две медитеранске острвске државе које су ЕУ приступиле 2004. године, нису укључене у анализу, пошто се оне по својим агро-еколошким, као и другим карактеристикама веома разликују од скупа земаља Западног Балкана, тако да нису интересантне за компаративну анализу.

непосредно пред-транзиционог периода, а поготову максимални ниво пољопривредне производње из осамдесетих година.¹

Графикон 1. Стопе раста пољопривредне производње
Graph 1 Rate of growth in agriculture

Извор: www.faostat.fao.org и прорачун аутора.

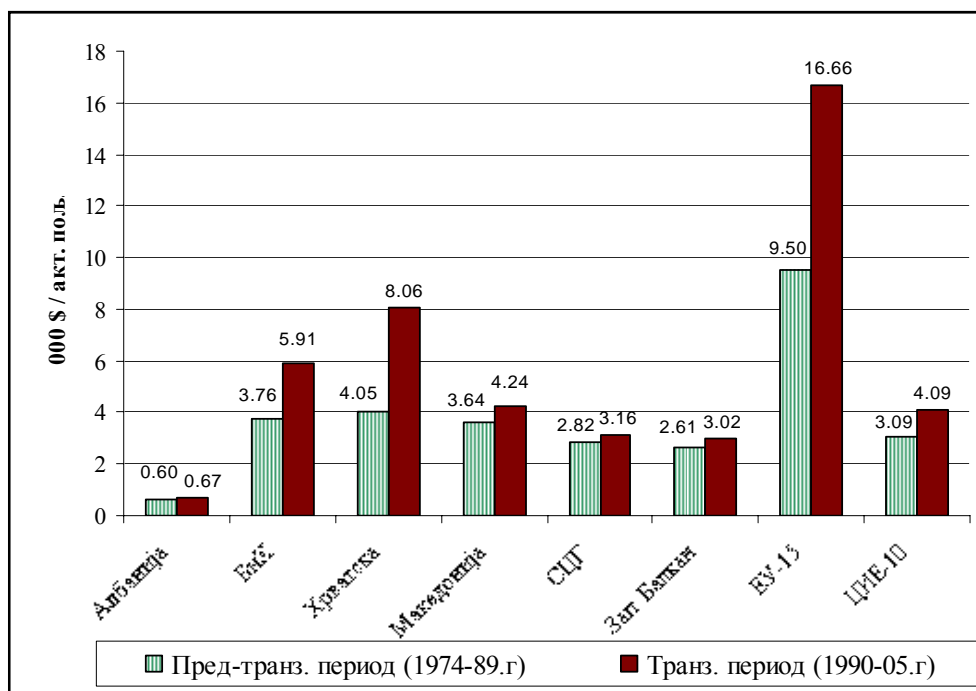
Продуктивност рада у пољопривреди земаља Западног Балкана, током периода транзиције, повећана је у односу на претходни период, што је, пре свега, последица смањена радне снаге у пољопривреди, односно раста ресурсне повољности пољопривреде.² Међутим, продуктивност рада у овим

¹ Gajić M., Lovre K., Zekić S. (2007), p. 591.

² Транзициони процес је код свих земаља Западног Балкана, у оквиру укупних промена аграрне структуре, последио и промену иначе мање-више екстензивне поседовне структуре, односно повећана је снабдевеност рада земљиштем и то у веома значајним распонима. Међутим, и даље је снабдевеност рада земљиштем у земљама

земљама је и даље значајно заостаје за земљама "старим" чланицама ЕУ. Посматрано збирно за земље Западног Балкана, заостатак у односу на ЕУ-15 повећао се за око 50%.

Графикон 2. Ниво продуктивности рада у пољопривреди
Graph 2 Level of labor productivity in agriculture

Напомена: Разлог високог нивоа продуктивности рада у пољопривреди БиХ налази се у, према коришћеном извору података (FAOstat), изразито малом броју евидентираних активних пољопривредника, што је, вероватно, последица неправилности у статистичкој евиденцији узрокована ратним, али и после-ратним збивањима у овој земљи.

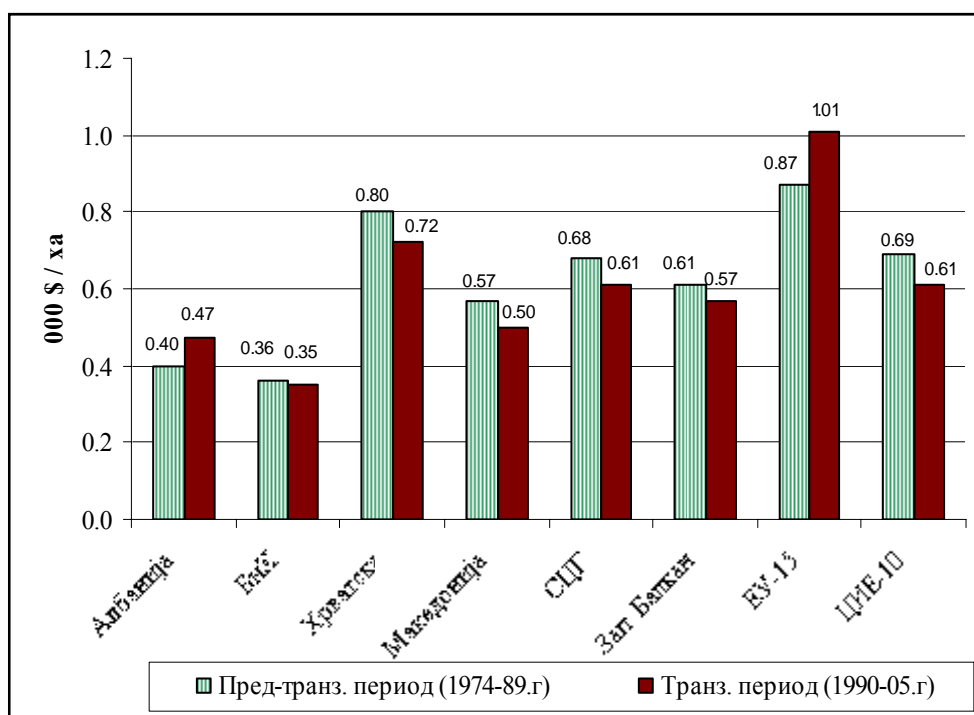
Извор: www.faostat.fao.org и прорачун аутора.

Другим речима, распон у продуктивности рада се повећао с 1:3,64, колико је износио у пред-транзиционом периоду, на 1:5,52 у периоду

Западног Балкана знатно нижа него у ЕУ (Gajić M., Lovre K., Zekić S., 2007, pp. 592-593).

транзиције. Земље региона у погледу продуктивности рада у пољопривреди заостају и за новим чланицама ЕУ, с тим што ове разлике нису тако наглашене (Графикон 2).¹

Графикон 3. Ниво продуктивности земљишта
Graph 3 Level of land productivity

Извор: www.faostat.fao.org и прорачун аутора.

¹ Низак ниво продуктивности рада, доминантно је детерминисан неповољном ресурсном структуром пољопривреде, односно релативно великим бројем запослених у овом сектору, који се, услед недовољно брзог развоја непољопривредног сектора, споро смањује. Очување "пре-запослености" у пољопривреди "омогућава" висока рурална незапосленост заједно с дуалном аграрном структуром, предоминантном у земљама Западног Балкана (О импликацијама ресурсне структуре на парцијалне продуктивности пољопривреде земаља Западног Балкана видети у: Зекић С., Гајић М., Тошин М., 2008).

Транзициони период иницира пад продуктивности земљишта у, изузев Албаније, свим земљама региона, што је довео до повећања заостатка, за "старим" чланицама ЕУ. Диференција у продуктивности земљишта између земаља Западног Балкана и ЕУ-15 износи 1:1,43 и 1:1,77 за пред-транзициони и транзициони период, респективно, што значи да је јаз у овој парцијалног продуктивности продубљен за око 1/4 (Графикон 3). Иначе, диференције у продуктивности земљишта између земаља Западног Балкана и ЕУ, нешто су мање изражене у односу на продуктивност рада. У мањој мери присутна је и нижа продуктивност земљишта земаља региона у односу на десет нових чланица ЕУ, али је овај јаз смањен током периода транзиције.

Закључна разматрања

Процеси приватизације земљишних и других фактора пољопривредне производње довели су до уситњавања поседа – Албанија и задржавања дуалне производне структуре с доминацијом малих индивидуалних поседа – земље бивше Југославије. Проблем представља веома мала просечна величина поседа и велика фрагментираност земљишта код индивидуалних газдинстава пошто онемогућава унапређење ефикасности производње. Таква производна структура уз релативно неповољан однос аграрних ресурса, тј. ниску снабдевеност рада земљиштем, условљава релативно неповољне развоје перформансе пољопривреде земаља региона. Ово се огледа у нижем нивоу парцијалних продуктивности пољопривреде, нарочито продуктивности рада, у односу на земље ЕУ, што се негативно одражава на конкурентност пољопривреде у земљама Западног Балкана.

Литература

1. Богданов Н. (2004): *Пољопривреда Србије у међународним интеграцијама и положај Србије*, Друштво аграрних економиста Југославије, Београд.
2. Csaki C., Zuschlang A. (2004): *The Agrarian Economics of Central-Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States An Update on Status and Progress in 2003*, ECSSD Environmentally and Socially Sustainable Development, Working Paper, No. 38, The World Bank.
3. Cungu A., Swinnen J. F. M. (1997): *Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Albania*, in: Swinnen J. F. M., Buckwell A., Mathijs, E. (eds.): "Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe", Ashgate, Aldershot, pp. 1-21.

4. Ђорђевић Ђ., Мурарџалиев А., Михајловска-Тикварвска О. (1997): *Пољопривреда у транзицији – искуства Македоније*, у: Томић, Д., Николић, М. (ред.): "Аграрни и рурални развој у системским реформама", Београд, стр. 289-297.
5. Gajić M., Lovre K., Zekić S. (2007): *Development performance of agricultural sector and economic development in Southeast European countries in transition*, 100th Seminar of the EAAE: "Development of agriculture and rural areas in Central and Eastern Europe", ed. Tomić D., Ševarlić M., EAAE-SAAE, Novi Sad, pp. 587-595.
6. Stipetić, V. (1993): *Regional Case Studies - Yugoslavia*, у: Braverman, A., Broks, M. K., Csaki, C. (eds.): "Agricultural Transition in Central and Eastern Europe and the Former U.S.S.R.", The World Bank, Washington, D. C., pp. 230-243.
7. Swinnen J. F. M., Mathijs, E. (1997): *Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe: A comparative analysis*, in: Swinnen J. F. M., Buckwell A., Mathijs, E. (eds.): "Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe", Ashgate, Aldershot, pp. 333-371.
8. Зекић С., Гајић М., Гошин М. (2008): *Ресурсна структура и рурални развој земаља Западног Балкана*, објављено у ед. Цвијановић Д., Хамовић В., Субић Ј., Иванчевић С.: "Мултифункционална пољопривреда и рурални развој (III) – рурални развој и (не)ограничени ресурси", Књига I, Институт за економику пољопривреде, Београд, стр. 301-308.
9. Статистички подаци преузети са: www.faostat.fao.org и *СГЈ*, одабране године.

Примљено: 09.03.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 631:332.05(497)

AGRICULTURAL TRANSFORMATION OF THE WESTERN BALKAN'S COUNTRIES IN THE TRANSITIONAL PERIOD

Stanislav Zekić¹, Ph.D., Koviļjko Lovre¹, Ph.D., Milivoj Gajić¹, Ph.D.
Faculty of Economics, Subotica, Serbia

Abstract

Transformations process in the agriculture of the West Balkans countries implied land reform and reconstruction of the agricultural holdings, rather privatization of the agricultural land and transformation of the agricultural structure. That process has had considerable influence on development performances of the agriculture – trend of production and labor and land productivity. Characteristics of the transition period in those countries are decrease of agricultural production and land productivity, and stagnation labor productivity, similarly in the other central and eastern European countries in transition.

Key words: Agriculture, Transition, Production performances, West Balkan.

Author's Address:

Dr Stanislav Zekić
Ekonomski fakultet Subotica
Departman za agrarnu ekonomiju i agrobiznis
Segedinski put, 9-11, 24000 Subotica
Republika Srbija
Tel. 021/485-2901, e-mail: zekics@eccf.su.ac.yu;

МАКРОЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ АГРО-ЕКОЛОШКИХ МЕРА У ЕУ

Г. Поповић¹

Резиме: Економски раст и друштвени прогрес су незамисливи без коришћења природних ресурса. Њихова експлоатација у претходним деценијама је углавном била убрзана, непланирана и често праћена девастацијом животне средине. Модерне теорије привредног раста дају велики значај ублажавању овог проблема. Политика одрживог развоја све више налази место у економијама развијених земаља. Немогућност држава да издвоје већи део ДБП за одрживи развој је највећа кочница његовој пуној афирмацији. Са овим проблемом се сусрећу и земље ЕУ. У ЕУ постоји политичка воља за решавање проблема заштите животне средине али је она подређена потреби одржавања макроекономске равнотеже и очувању спољне конкурентности. Овај приступ се још више учвршћује у временима криза и рецесија. Ипак, ЕУ има дугорочне мере заштите животне средине од којих су агро-еколошке мере изузетно значајне. Оне се проводе на нивоу ЕУ и на националним нивоима. Да ли агро-еколошке мере могу дати макроекономске импулсе и на ком нивоу? Директне исплате пољопривредницима утичу на раст тражње, посебно због тога што се мере обично примењују на територијама са нижим дохотком и вишом стопом незапослености. Субвенције побољшавају економско-социјално стање мање развијених територија ЕУ. Зато агро-еколошке мере у економском смислу имају кејнзијански карактер. Друга корист је раст цена земље, јер територије под агро-еколошким мерама временом постају скупље, што је значајно за будуће инвеститоре. Рад потврђује лимитирано макроекономско деловање агро-еколошких мера као значајне позитивне екстерналије ЕУ.

Кључне речи: одрживи развој, агро-еколошке мере, ЕУ, премије, екстерналије.

¹ Др Горан Поповић, доцент, Економски факултет, Бања Лука.

1. Уводна разматрања

Убрзан економски развој модерне епохе проузроковао је општедруштвени прогрес у готово свим сферама друштвених односа. С друге стране, он је произвео штетне екстерналије¹ у облику континуиране девастације и експлоатације необновљивих ресурса. Поседњих деценија одрживост развоја је централна тема у истраживању раста и развоја. Наиме, класичне развојне теорије не пружају адекватне одговоре за решавање комплексних проблема производње и расподеле у садашњости, а поготово у будућности. А одрживост раста и развоја то управо јесу. Јер, конвенционалне развојне теорије привредни раст третирају као дугорочну стопу раста ДБП "per capita" или агрегатно². Развој детерминишу квантитет привредног раста али и квалитативне промене привредне структуре. Конвенционална наука не уважава чињеницу да одрживост треба и мора имати место у теоријама раста и развоја. Ипак, временом је преовладало мишљење да је одрживост фундаментални услов функционисања тзв. "доброг друштва"³. И у многим каснијим радовима најпознатијих светских економиста и филозофа као што су Milton Friedman, Fridrih fon Hajek, Solow и многи други, видљива је доминација тема које се баве квалитативним аспектима привредног развоја модерног друштва. Временом се створила свест да само оне заједнице, које су окренуте према одрживом развоју, поред високих доходака грађанима нуде виши и хуманији животни стандард. Одрживост се инкорпорира у економску науку и постају један од њених најважнијих конституената. Однос одрживости и макроекономске стабилности се своди на износ издвојеног ДБП за финансирање одрживог развоја, који не нарушава унутрашњу и спољну равнотежу⁴. Одрживост је дакле, важан економски феномен. Од дела укупног "оутпута" издвојеног за финансирање одрживог развоја зависе

¹ О макроекономским аспектима позитивних екстерналија видети више у: Бурда Мајкл, Виплош Чарлс, Макроекономија, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004., стр. 418-419.

² О проблемима раста и развоја видети више у: Вински Иво, Увод у анализу националног дохотка и богатства, Напријед, Загреб, 1967.

³ John Kenneth Galbraith сматра да је "добро друштво оно које мора да остварује стални и значајни економски раст-значајно повећање производње и запошљавања из године у годину", и да је "потребно да се обезбеди да та производња, њено коришћење и потрошња немају негативне последице по тренутно опште добро у целини и да се обезбеди да последице не могу да угрозе живот и животне услове генерација које долазе"; Више видети у John Kenneth Galbraith, Добро друштво-хумани редослед, ПС Грмеч-Привредни преглед, Београд, 2001. стр. 27 и 72.

⁴ О макроекономским аспектима издвајања БДП за потребе одрживог развоја видети у: Поповић Горан, Макроекономски аспекти CSD индикатора, Аста Економика, Економски факултет, Бања Лука, бр.8, 2008.

интензитет и ширина мера које друштво може предузети на пољу заштите животне средине. Заштита животне средине је само један део широког спектра проблема одрживости. Мере заштите пољопривредног земљишта или агро-еколошке мере су специфичне по томе што су усмерене на пољопривредне површине, али и шуме, реке, језера, делте, мочваре и сл. И поред мера које предузимају, најчешће владе најразвијенијих земаља, проблеми заштите и даље ескалирају у недостатку енормних друштвених трошкова потребних за њихово решавање. Уз све наведено, треба имати на уму да макроконцепт одрживог развоја има и противнике који га континуирано опструишу у разним, најчешће највишим политичким форумима.

2. Одрживост и мере заштите пољопривредног окружења

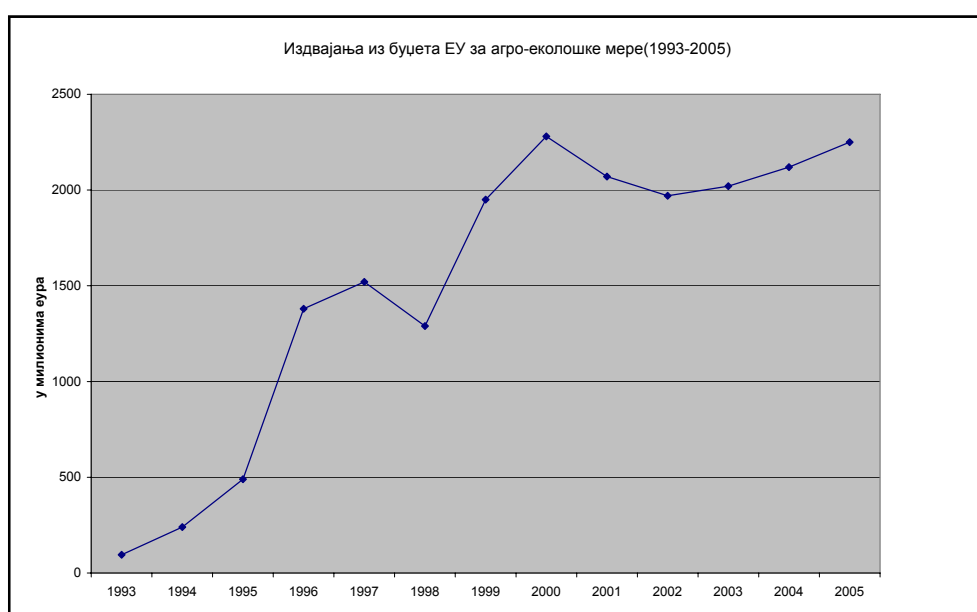
Мере одрживог развоја и очувања природне средине су део различитих политика, посебно у развијеним заједницама. Мере заштите животне средине у ЕУ нису лоциране само у еколошкој, него и у заједничкој пољопривредној, регионалној¹ или руралној политици², али и у осталим заједничким политикама. Унији континуирано повећава средства за потребе одрживог развоја. Буџетски оквири за 2007-2013. указују на раст средстава за финансирање пројеката из ове области. Готово половина буџета је директно или индиректно усмерена на области у којима се примењују мере одрживог развоја. Посебно су значајна средства кохезионих и структурних фондова која релативно расту у односу на средства заједничке аграрне политике. Идеја је у субвенционирању раста, запослености, конкурентности, диверсификацији, заштити околине и природних ресурса итд. Због тога ЕУ аграрну политику делом препушта мултифункционалном развоју пољопривреде и села, односно интегралном руралном развоју³.

¹ О макроекономским аспектима регионалне политике видети у: Поповић Горан, Макроекономски аспекти регионалне политике ЕУ, *Acta Económica*, Економски факултет, Бања Лука, бр. 10, 2009.

² О рурално развоју видети у: Закић Зорка и Стојановић Жаклина, *Економика аграра*, ЦИД, Економски факултет, Београд, 2008.; О руралном развоју ЕУ видети у: Поповић Горан, *Европска искуства у примени концепта руралног развоја*, Економика пољопривреде бр. 1-2, Београд, 2004. 45-59.

³ О интегралном руралном развоју видети више у: Вујатовић-Закић Зорка и Стојановић Жаклина, *Концепт интегралног руралног развоја ЕУ и могућности њиховог коришћења у Србији*, Зборник-Институционалне реформе и транзиција агропривреде у Србији, Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд,

Управљање животном средином представља један од најважнијих (други по редоследу) стубова интегралног руралног развоја ЕУ. Ова чињеница јасно говори о карактеру дугорочне развојне оријентације Уније. Као стратешка, ова чињеница игра важну улогу у реализацији руралне и опште развојне политике Заједнице у текућем периоду 2007-2013. Из следећег дијаграма се могу уочити трендови и амбиције ЕУ на плану улагања у заштиту пољопривредног окружења:

Извор: EAGGF-Секција за гаранције, извршење буџета

Из претходног графикона се уочава да су средстава за очувања пољопривредног окружења у константном расту. Иако су издвајања за агро-еколошке мере још увек недовољна, она ипак представљају респектабилан финансијски ресурс. Из чињенице да је у ЕУ присутан тренд раста улагања у агро-еколошке мере, може се закључити да је здрава животна средина једно од фундаменталних обележја европског простора. Блага стагнација финансирања после 2000-те није проузрокована системским разлозима већ споријим почетком реализације програма агро-еколошких мера у неким

2002., стр. 207-225 и Поповић Горан, Европска искуства у примени концепта руралног развоја, Економика пољопривреде, Београд, 2004., бр. 1-2. стр. 45-59.

земљама Заједницама. Ове мере ће се задржати и у будућности због чињенице да је деценијским форсирањем пољопривредне и индустријске производње у Унији¹, у великој мери нарушен њен природни поредак. Зато земље чланице, уколико од Европе желе направити угодно место за живот морају издвајати већи део ГДП него до сада, па чак и по цену нарушавања садашње макроекономске равнотеже² и спољне конкурентности. Додељујући концепту заштите животне средине стратешку позицију ЕУ даје до знања да поред динамичног и уравнотеженог економског развоја у своје друштвено биће жели дугорочно инкорпорирати концепт одрживости и од Европе у будућности направити место изузетног квалитета живота³.

Различитост пољопривредног окружења и специфичности чланица ЕУ проузрокују мноштво принципа, а међу њима можемо истаћи најважније:

- а) Принципом конструктивне кооперације чини уговоре из домена агро-еколошких мера необавезујућим. Од пољопривредника зависи прихватање уговора и одређење за провођење једне или више мера (уз одговарајућу надокнаду).
- б) Агро-еколошке мере су разноврсне и могу се примењивати у сектору пољопривреде, шумарства, водопривреде, различитим државама и другим контекстуалним областима.
- ц) Разноликост пољопривредног окружења ЕУ захтева дугорочан и сериозан приступ у мониторингу, супервизији и валоризацији ефеката имплементираних мера.
- д) Праг плаћања, односно ниво плаћања морају бити стимулативни. Стимулације се исплаћују само онда када су учињене радње и поступци изнад законски прописаних узанси, односно нивоа тзв. уобичајене активности. Нпр. у обради земље је то ниво тзв. "добре праксе обраде земље" и обично је дефинисан преко тзв. регионалних кодова. Износи

¹ О Индустријској политици и ЦАП видети у: Јовановић Мирослав, Европска економска интеграција, Економски факултет, Београд, 2006., или Richard Baldwin & Charles Wyplosy, *The Economics of European Integration*, The Mc. Graw-Holl Companies, 2006., или Прокопијевић Мирослав, Европска Унија-Увод, ЈП, Службени Гласник, Београд, 2005. и бројним другим радовима.

² О питањима макроекономске и спољнотрговинске равнотеже видети у: Бурда Мајкл, Виплош Чарлс, Макроекономија, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004., или у: Ковач Оскар, Спољноекономска равнотежа и привредни раст, ЦИД, Економски факултет, Београд, 2002.

³ Цереми Рифкин, амерички политиколог и теоретичар у *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (преведено у београдском НИИ-у 1.2.2007. стр. 56), констатује да је Европа у неким важним областима, као што је нпр. квалитет живота већ превазишла САД.

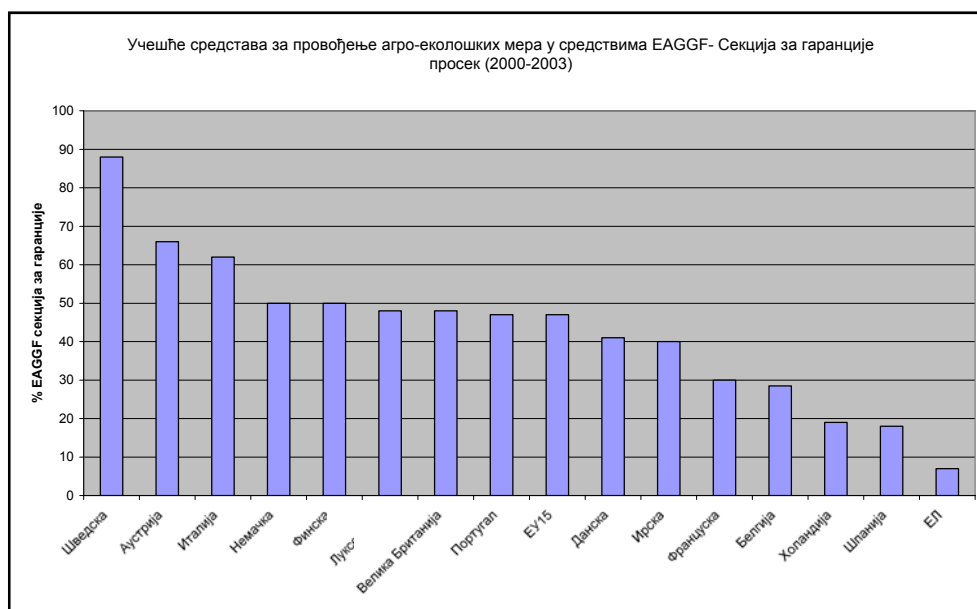
стимулација у земљама чланицама су различити због структурних, географских и других ограничења, али и ради лимитираности расположивих буџетских средстава. У случају другачијег понашања посебно штетног за околиш мора се сносити одговорност за учињено и платити настала штета.

- е) Агро-еколошке мере имају улогу у избегавању правила WTO. Преко њих се могу избећи захтеви које процес глобализације намеће агрокомплексу ЕУ. Улагањима у рурални комплекс и заштиту пољопривредног окружења агро-еколошким мерама ове глобалне рестрикције је могуће "паметно заобићи".
- ф) Један од основних принципа у провођењу мера је аутономија и дискреционо право креирања политике заштите околине. Заштита животне средине у ЕУ се унифицира и од ње, тачније од нивоа трошкова за покриће ових намена увелико зависи и мобилност капитала и радне снаге. То последично утиче и на квалитет политике конкуренције у унутрашњим границама. Друго, у ЕУ још увек постоје висок степен самосталности и дискреције у креирању, имплементацији и мониторингу агро-еколошких мера.

Принципи указују на повезаност ових мера са политиком интегралног руралног развоја ЕУ.

У следећем прегледу је приказано учешће агро-еколошких мера према трошковима руралног развоја за одређене фондове и земље у периоду 2000-2003. год. Учешће ових трошкова није равномерно у свим земљама ЕУ и веома се разликује од земље до земље. На слици се види њихово учешће у фонду EAGGF-Секцији за гаранције. Највећи релативни износ издвајања је у Шведској а затим долазе Аустрија и Италија. После тога следи више земаља у којим је релативно учешће трошкова агро-еколошких мера у фондовским средствима приближно просеку ЕУ15. Иначе, ЕУ15 је за анализу одрживости компактнија од ЕУ27, обзиром да су у њој староседиоци које су акцептирали овај развојни концепт и своје буџете прилагодили његовој реализацији¹.

¹ О статусним и организационим питањима ЕУ видети у: Jean-Claude Zarka, Основи институција ЕУ, Gualino Editeur, Paris, 2002, превод Институт Г17 плус, Београд, 2004., или Jean-Mark Favre, Основи ЕУ и комунитарног права, Gualino Editeur, Paris, 2002, превод Институт Г17 плус, Београд, 2004., или Вукадиновић Радован, Право Економске Уније, Правни факултет у бања Луци и Центар за право ЕУ Правног факултета у Крагујевцу, Бања Лука-Крагујевац, 2006.

Извор: EAGGF-Секција за гаранције, извршење буџета

Најмање учешће бележи Грчка, а затим следе Шпанија и Холандија. Разлози за овакво стање се не налазе искључиво у сфери финансија, већ у климатским, географским и другим факторима. Трошкови неких чланица су мали и због тога што у извештаје нису укључени њихови властити трошкови. На стање утичу индустријска, трговинска и политика конкуренције и друге политике ЕУ. Углавном, економије европских земаља морају повећати проценат ДБП који се усмерава на заштиту пољопривредног окружења и одрживи развој. Зато ће у будућности све више долазити до конфронтација политичара и научника, заговорника експанзије класичне пољопривредне и индустријске производње засноване на интересима "крупног капитала" и снага које ће, чак и по цену нарушавања "економских законитости и слободе конкуренције" инсистирати на повећању учешћа средстава заштите животне средине. Видљиво је да међу чланицама постоје разлике у начину финансирања агро-еколошких мера. Европско искуство се темељи на карактеристикама које се огледају у следећем:

- Флексибилност, тј. могућност одговора на разне и специфичне ситуације. При томе се апострофирају брзе и ефикасне могућности превазилажења препрека које настају због различитих економских, географских, еколошких и других услова у земљама ЕУ.

- Мере се морају проводити на националним, регионалним и локалним нивоима како би се постигла хармоничност, кохерентност и интегралност.
- Мора постојати обавезност примене од стране држава чланица, њихова широка распрострањеност и едукативна компонента.
- Мора постојати висок степен прихватљивости мера од стране пољопривредника, односно потписника уговора.
- Ове мере немају функцију решавања проблема загађења. Тим проблемом се стриктно баве друге политике.
- Финансирање агро-еколошких мера се комбинује са руралним развојем. На руралним територијама често долази до нарушавања природне равнотеже па се комбинацијом и интеракцијом у финансијској сфери постижу добри резултати.

Због разлика у стању природног окружења земље чланице још увек индивидуално дефинишу проблеме и креирају стратегије решавања ових проблема, утврђујући најважније циљеве и то: а) Имплементација концепта утврђивања пољопривредних подручја и шумских површина које се третирају као NATURA 2000 и других простора карактеристичних по високом квалитету природе (HNV¹); б) Имплементација концепта осигурања квалитета и квантитета вода и провођење директиве WFD² из области пољопривреде и шумарства; в) Успостављање мера којима пољопривреда и шумарство дају допринос ублажавању последица климатских промена и поштравању протокола из Кјота.

Свеобухватност и комплексност наведених циљева инсистирају на томе да се уз националне програме заштите дефинишу и потребни материјални лимити. Прво, неопходно је утврдити средства подршке планираним мерама и временски период реализације стимулативних мера од стране локалних, регионалних, националних тела. У овом тренутку, она на националном нивоу износе минимално 25% од средстава која ће ЕУ издвојити за ове намене. Друго, неопходно је систематизовати скуп мера које се желе имплементирати и лоцирати везе између планираних активности националног нивоа и стратегијских компоненти. Коначно, у оквиру пројектованих целина морају се обезбедити неопходна средства за извођење појединачних мера.

¹ HNV, енгл. скр. High Nature Value.

² WFD, енгл. скр. Water Framework Directive.

3. Економско-нормативни аспекти агро-еколошких мера у ЕУ

Мере очувања пољопривредног окружења или АЕМс¹ постају значајне почетком 80-их година двадесетог века у неколико европских земаља. Средином 80-их у ЕЗ се шире активности² али озбиљније мере проводе чланице. Друштвени трошкови санирања убрзаног развоја су још увек ниски (мерено процентом ДБП који чланице и ЕУ издвајају за ове намене). Сазревањем свести о одрживом развоју долази до промена. Током 1992. уводе се тзв. "пратеће мере" на целој територији Заједнице у склопу реформи САР. Чланице "de facto" уводе агро-еколошке мера на целом простору³. Крајем века судбина концепта се системски веже за политику интегралног руралног развоја. Тачније, она се 1999. и законски интегрише у Агенду 2000⁴ и реформе САР. Тако се мере инкорпорирају у рурални развој ЕУ и развијају као њен фундаментални део и важан стуб одрживости. Стимулишу заштиту и проширење пољопривредног окружења, у и око, обрадивих тј. коришћених ресурса. Инвестирањем се култивишу пасивни земљишни ресурси и повећава цена земље у целини⁵. Мере се односе на компензације тј. плаћања на име противуслуге коју пољопривредници чине на побољшању општег стање околине⁶. Утемељене су на превазилажењу уобичајене праксе у обради земље. Подразумевају оне активности, радње и поступке које увек и без додатних апела и стимулација, чини одговоран пољопривредник. Јер, агро-еколошке мере превазилазе уобичајено поимање третмана земљишних површина. Оне су данас инкорпориране у рурални развој, који поред осталог предвиђа планирање и утврђивање тзв. регионалне

¹ АЕМс, енгл. скр. Agri-environment measures.

² Пропис Већа (ЕЕС) бр. 797 од 15.3.1985. о унапређењу ефикасности пољопривредне структуре. Видети у ОЈ Л 093, од 30.3., стр. 1-18.

³ Пропис Већа (ЕЕС) бр. 207 од 30.6.1992. регулише методе пољопривредне производње и усклађен је са условима заштите околине. Видети у ОЈ Л 215785 од 30.6.1992.

⁴ Прописи Већа (ЕЕС) бр. 1257 од 17.5.1999. о подршци за рурални развој од "European Agricultural Guidance and guarantee fund" (EAGGF). Видети у ОЈ Л 160, од 26.6.1999.

⁵ Раст цена земље видети у: Поповић Горан, Мерење макроекономске ефикасности улагања у рурални сектор методом капиталних коефицијената, Економика пољопривреде, бр. 4, Београд, 2006.; или у Поповић Горан, Улога производних коефицијената у мерењу ефикасности уложених средстава руралног комплекса, Acta Economica, бр. 6, Економски факултет, Бања Лука, 2007.

⁶ Пољопривредници потписују уговоре а ЕУ им за извршене услуге и уступке обезбеђује рефундацију изгубљених средстава. Наиме, уобичајено је да преузимањем обавеза по основу ових послова долази до губитака у производњи (неминовност због смањених приноса или прекида производње).

кодове GFP¹. Уколико се од пољопривредника жели поступање у границама законски регулисаних норми заштите околине, он у том случају "у правилу" не полаже право на материјалну компензацију. Супротно, уколико се од њега захтевају активности које превазилазе постојећу законску регулативу, он стиче услове за компензацију према уговореним обавезама. Учешће у финансирању од стране ЕУ и њених чланица износи чак 85% у подручјима Циљног програма 1, док је суфинансирање у осталим подручјима 60% од вредности имплементираних мера. Разлике у интензивности агро-еколошких мера се јављају као последица диференцираних активности националних, регионалних и локалних фактора. Зависе и од "висине доњег прага" у пројектовању циљева, економских, еколошких, социјалних и географских фактора, различитих за сваку земљу ЕУ². У најширем смислу, агро-еколошке мере се могу усмерити према следећем:

- Активности усмерене на земљу уз форсирање органске обраде и побољшање квалитета тла, примену мера редукције тј. спречавања ерозије тла итд. Подижу квалитет земље и њену цену. Прате их компензације за изгубљени доходак (прелазе границе уобичајене законске регулативе). Већина ових мера смањује производне приносе.
- Мере које се предузимају у циљу побољшања квалитета и повећања квантитета воде у земљама ЕУ. С друге стране, већина чланица саме улажу значајна средства у очување или повећање постојећих количина воде. У подручјима где је вода редак или важан ресурс државне институције се инкорпорирају у издавања сагласности, мониторинг, планирање и креирање дугорочних мера.
- Биодиверзитет је важан фактор одрживог развоја па се у ЕУ примењује широка леза агро-еколошких мера усмерених на повећање биоразноврсности. За разлику од мерења промена и стања квалитета земље и воде, мониторинг у овој области је комплексан и специфичан за сваку чланицу ЕУ.
- Свака земаља ЕУ брине о разноврсности. Оне креирају различите агро-еколошке мере. Тако се нпр. разлике у квалитету земљишта уочавају

¹ GFP, енгл. скр. Good Farming Practise (добра фармерска пракса).

² У Холандији су нпр. у 2002. уговори за агро-еколошке мере обухватили 10.000 ком. високог дрвећа, трстику на воденим ивицама, шумско земљиште (за покривач), језера за патке, скоро 450 других језера, шумарака и сл. (Ово су само неке мере очувања биодиверситета и генетске разноврсности).

компарацијом учешћа територија стандардизираних као земљишта Natura 2000¹.

- Генетска разноврсност је интересантна због заштите ретких биљних и животињских врста. Све ово укључује агро-еколошке мере али и интегрални рурални развој у ЕУ.

Агро-еколошке мере произилазе из претходно презентираних циљева и усвојених принципа. Валоризују пољопривредно окружење као кључн ресурс, не само у производњи већ и у сектору одрживости и друштвеном прогресу. Послови из области очувања и заштите пољопривредног окружења су велики са тенденцијом раста. Ефикасно провођење мера зависи од израчунавања премија које припадају земљишту под уговором. Тако нпр. у одређеним ситуацијама чланице могу уплатити као стимулативно плаћање максималне износе до 20%. У израчунавање премија улазе варијабилни трошкови, или претходно остварени приходи који изостају са прихватањем уговора. Тако надокнаде покривају граничне (маргиналне) трошкове и претходно остварене граничне приходе. Многи аутори овакав приступ сматрају неадекватним и нереалним. Постоје размишљања да би се премије требале израчунавати на бази пуних трошкова управљања земљиштем и окружењем. Буџетско ограничење лимитира обрачунавање већих премија. Ово је посебно значајно питање за територијално велике земље чији буџети не могу финансирати све неопходне мере. Неретко, има идеја реализације ових послова и на лицитацијама.

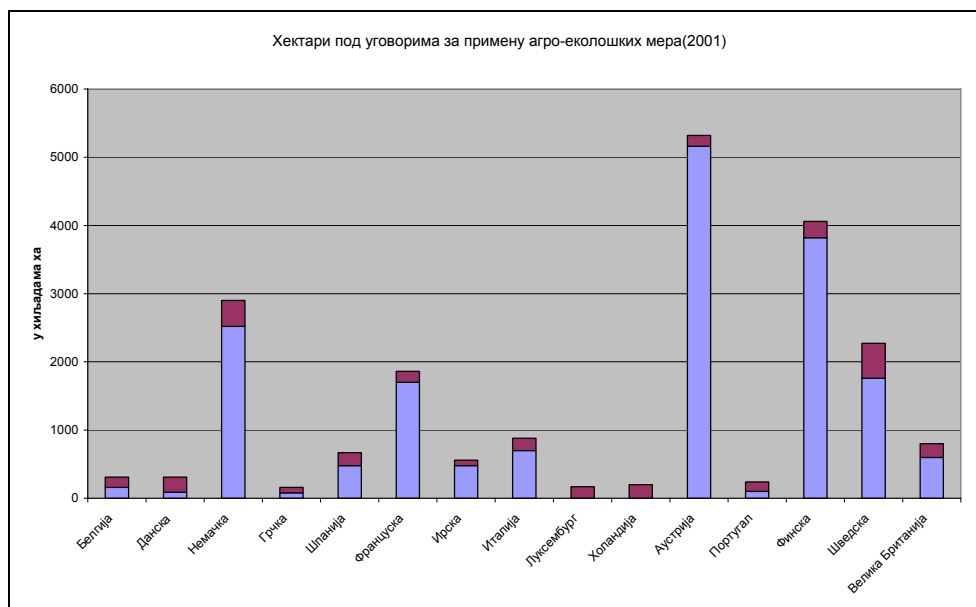
Конкретни услови и надокнаде за решавање ових проблема су веома различити. Тако се нпр. на мање фаворизованим подручјима Уније (LFA)² тренутно имплементирају (све до 2010.) мере чија је суштина прелазак са "добре привредне праксе" на "модел санкција". Или нпр. увођењем програма Natura 2000 и WFD годишња помоћ фармерима по хектару зависи од висине насталих трошкова и изгубљене добити. Уговори по овим основама се закључују на периоде од 5 до 7 година а годишња средства које се као компензација могу добити су чак и већа од основних и трансакционих трошкова и изгубљених прихода. За одржавање квалитета животињског света на овим подручјима фармери закључују уговоре у трајању од 5 до 7 година. Годишња средства која је могуће добити су већа од основних и трансакционих трошкова, те изгубљених прихода. Natura 2000 у шумарству даје уговарачима средства која покривају трошкове прилагођавања и изгубљену добит која настаје због реализације програма а исплаћује се

¹ Нпр. у Португалу је 39% пољопривредног окружења у склопу подручја под Natura 2000.

² LFA, енгл. скр. од Less favourite Areas

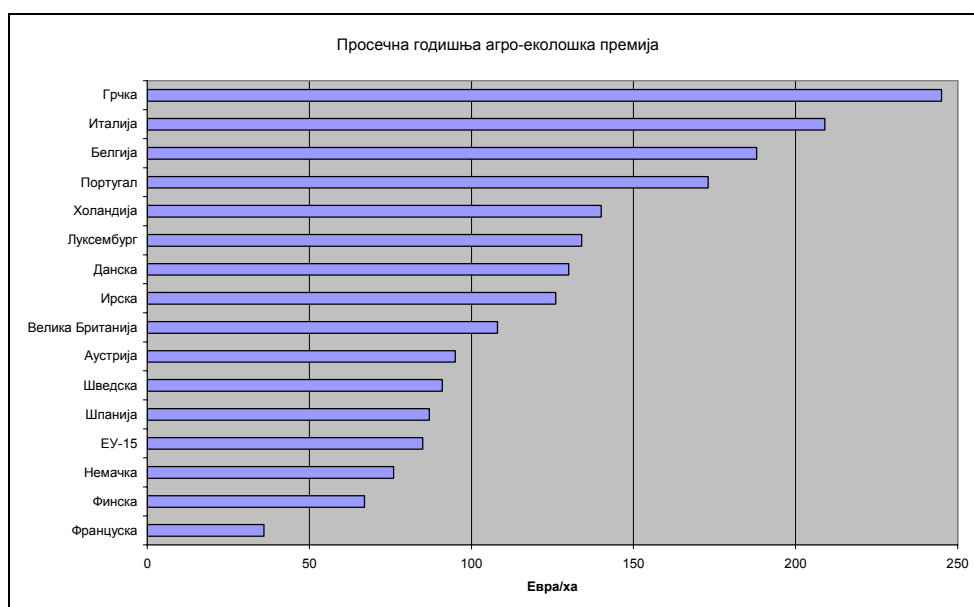
годишње по хектару шумског земљишта. Друго, у случају пошумљавања пољопривредног земљишта финансираног из фондова ЕУ, алиментирају се сви неопходни трошкови (трошкови формирања насада и одржавања парцела и изгубљена добит). У овим случајевима трошкови се покривају највише до 5 година а изгубљена добит компензира у трајању од највише 15 година. Уколико се ради о пошумљавању непољопривредног земљишта из фондова Уније могуће је покрити само трошкове формирања насада. Само у случају третирања напуштених фарми ЕУ покрива и трошкове одржавања. Мере у шумском окружењу предвиђају годишњу помоћ за обавезе веће од основних и покриће додатних трошкова и изгубљене добити. Уговори трају од 5 до 8 година. Постоје и мере тзв. обнављања и регенерације (мере превенције). Резервисане су за превенције од пожара, посебно у средње и високо ризичним шумама и обнову шумског потенцијала који је девастиран или оштећен дејством пожара или других природних катастрофа.

Према подацима држава чланица ЕУ15 а према мониторингу програма и пројеката у области руралног развоја у Унији се током 2001. под уговорима налазило 19,3 мил. хектара од чега је 1,3 мил. уговорено у области органске пољопривреде, што је видљиво из следећег прегледа:

Извор: Преглед имплементације руралне развојне политике 2000-2006., Европска Комисија, Luxembourg Office for Official Publications of the European Communities, 2003.

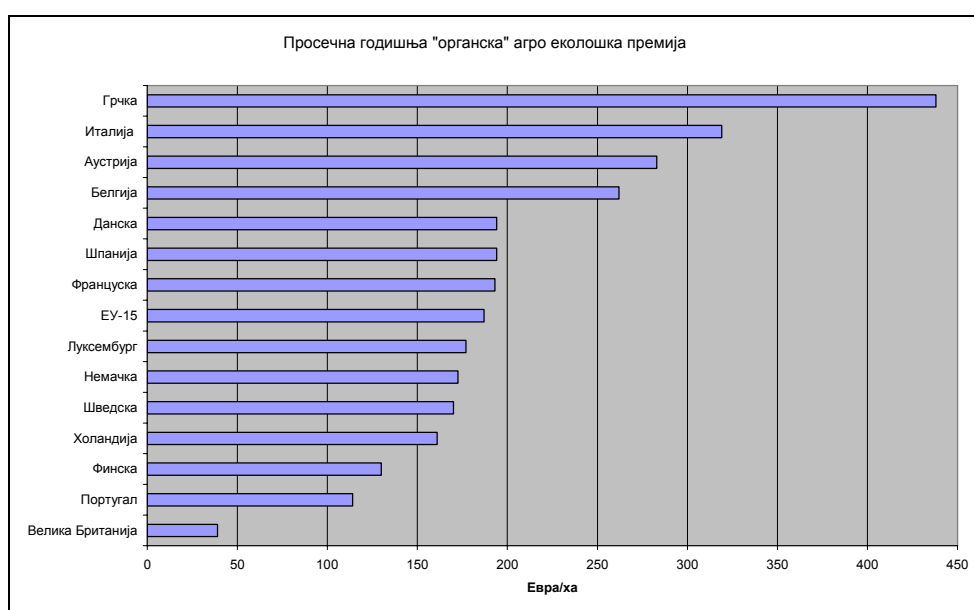
Просечна годишња премија заштите пољопривредног околиша у ЕУ у периоду 2000-2006. је износила око 89 евра/ха¹. Просечан износ органске премије је био већи и износио је 186 евра/ха. Учешће броја уговора из области органске пољопривреде у укупном броју уговора је вишеструко мање. Друго, уочљиве су разлике међу земљама ЕУ у нивоу просечне и органске премије. Комерцијализација у овој области ће утицати на раст уговорених површина и висину просечне премије. Даље, ову област очекује раст инвестиција у оквиру парцијалних државних политика и иницијатива приватних инвеститора.

Извор: Преглед имплементације руралне развојне политике 2000-2006., Европска Комисија, Luxembourg Office for Official Publications of the European Communities, 2003.

Велике флукуације у висини просечне премије међу чланицама ЕУ нису увек плод недостатка финансијских средстава. Оне зависе и од величине територија које се налазе под руралном или неком другом политиком. Тако се флукуације могу појавити као последица "испреплетености" ових и осталих мера и политика фондираних на филозофији одрживости.

¹ Просечна премија се израчунава тако што делимо на годишњем нивоу укупно исплаћени новац са бројем хектара који се налазе под уговорима.

Извор: Преглед имплементације руралне развојне политике 2000-2006., Европска Комисија, Luxembourg Office for Official Publications of the European Communities, 2003.

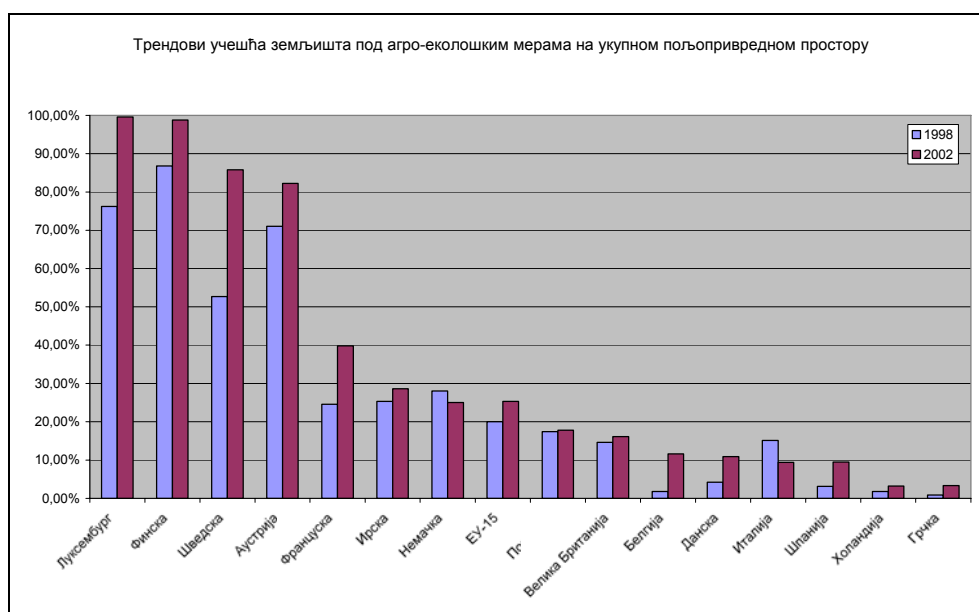
И на крају, веома важан показатељ је учешће земљишта покривеног агро-еколошким уговорима према укупно коришћеним пољопривредним површинама (UAA¹) што се види на следећој слици.

Подаци указују да је за четири године (изузев Италије и Немачке) порасло учешће површина под агро-еколошким мерама, иако су и даље међу чланицама присутне велике разлике. Иако се из претходног приказа не могу доносити дефинитивни закључци, ипак се може констатовати да је дошло до позитивних померања, посебно у повећању површина третираних овим мерама у територијално великим земљама Уније (Финска, Шведска, Француска и др.).

Заједничка анализа претходне 3 слике указује да оне земље које исплаћују високе вредности премија имају ниско, или занемарљиво учешће површина под агро-еколошким мерама у односу на укупне пољопривредне површине (Грчка, Италија). Обрнуто, неке земље високог учешћа површина под агро-еколошким мерама плаћају ниске премије (Финска). Један од

¹ UAA, енгл. скр. Utilised Agricultural Area

изузетака је Аустрија која има изузетно високо учешће и високу вредност органске премије.

Извор: DG Agriculture, Common indicators for monitoring of implementation of Rural Development Programmes 2001, 2002.

Ипак, реална анализа захтева пондерисање укупних површина и износа премија. Но, и ови подаци говоре да агро-еколошке мере немају макроекономски значај за економију ЕУ, иако представљају важну позитивну екстерналију. С друге стране, ове мере се у неким земљама (Аустрија) могу сврстати у важне дугорочне макроекономске инструменте. Ово се може констатовати и за неке регионе у границама ЕУ. Дугорочне користи се постижу и по основу раста цена земље. Због наведеног је присутан тренд раста ових површина. Иако покривеност није довољна, константно повећање указује на намере Уније да и у будућности снажно подржава одрживи развој. О томе говоре и планирана средства за потребе одрживог и руралног развоја у периоду 2007-2013. која бележе апсолутна и релативна повећања. Чињеница је да инвестиције и буџетска средства за заштиту природне средине и агро-еколошке мере расту, деломично и због обавеза држава чланица да учествују са 15% на територијама циљног подручја 1, а чак 40% на осталим

територијама. Неке земље доносе посебне мере и издвајају додатна средства за ове намене.

4. Закључна разматрања

Заштита пољопривредног земљишта, шума и њихове околине, очување биљне и животињске разноврсности су теме које све више добивају на значају у ЕУ. Ова констатација произилази из чињенице да континуирано расту средстава за агро-еколошке мере и развој руралних простора. Мере заштите пољопривредног окружења су хетерогене. Због тога су њихова имплементација и мониторинг комплексни и у пракси захтевају дугорочан приступ. Зато не изненађују напори ЕУ да интензивира активности у овој области па су и резултати на пољу заштите видљивији. Почев од 2000-те год. на просторима европских држава је направљен искорак у заштити природне средине али напори још увек нису довољни, нити су идеје исцрпљене. Зато ће сектор одрживог развоја и агро-еколошких мера и у будућности бити динамичан. Ово је важна констатација за будуће европске и ваневропске инвеститоре. Улагања се неће односити само на сектор заштите, него, све више, на сектор производње хране са тих подручја. Дакле, није само реч о експанзији циљева и планова заштите, већ се може говорити и о значајним пословима ради задовољења све већих производних потреба. Зато ће се инвестирати и подизати ефикасност мера укључујући најбољу праксу која гарантује профитабилност уложених средства у ове пројекте (нпр. примена степенованог плаћања, увођење тендерских процедура итд.). Углавном, послови у овој области ће временом све више захтевати тржишни приступ.

Следеће, треба усклађивати активности различитих нивоа јер координација и хармонизација додатно стимулишу и мултиплицирају ове процесе. Регионалним програмима и пројектима заштите се повећавају регионалне и локалне инвестиције. Ипак, стратешки приступ проблему заштите животне средине није искристализиран до краја, посебно у неким новим чланицама ЕУ. То није резултат само материјалних ограничења већ бројних секундарних разлога као што су нпр. испарцелисаност земљишта, краткорочни уговори о најму и др. Још увек се у неким од тих земаља воде дебате о смањењу рока минималних петогодишњих уговора или другим модификацијама. Ове мере би омогућиле ширем кругу пољопривредника коришћење субвенција што је посебно интересантно за оне потенцијалне кориснике који би у измењеним околностима партиципирали у АЕМс и тако остварили додатне приходе.

И на крају, очигледно је да средства ЕУ која се улажу у агро-еколошке мере немају значајно макроекономско дејство. Али, неким

чланицама и регионима мере могу дати макроекономске импулсе, посебно у средњем и дугом року. Уз позитивне неекономске консеквенце, економски ефекти се највише осећају у јачању агрегатне тражње, пласирањем бесповратних средстава, што јасно указује на кејнзијански карактер ових мера. Субвенције у мање развијеним деловима ЕУ имају утицаја на економско-социјалну ситуацију, посебно због тога што је реч о директним исплатама која имају утицаја на раст агрегатне тражње и промена које таква политика доноси. Друга економска корист је у расту цена земље на којој се примењују агро-еколошке мере. На основу изложеног може се потврдити хипотеза о постојању лимитираног макроекономског утицаја као последице примене агро-еколошких мера на природно окружење које данас у ЕУ несумњиво представља важну позитивну екстерналију.

Литература:

1. Бурда М., Виплош Ч., Макроекономија, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004.
2. Richard V. & Charles W., The Economics of European Integration, The Mc. Graw-Holl Companies, 2006.
3. Ковач О., Спољноекономска равнотежа и привредни раст, ЦИД, Економски факултет, Београд, 2002.
4. Вински И., Увод у анализу националног дохотка и богатства, Напријед, Загреб, 1967.
5. Kenneth Galbraith J., Добро друштво-хумани редослед, ПС Грмеч-Привредни преглед, Београд, 2001.
6. Закић Зорка и Стојановић Жаклина, Економика аграра, ЦИД, Економски факултет, Београд, 2008.
7. Поповић Г., Макроекономски аспекти CSD индикатора, Acta Economica, Економски факултет, Бања Лука, бр.8, 2008.
8. Поповић Г., Макроекономски аспекти регионалне политике ЕУ, Acta Economica, Економски факултет, Бања Лука, бр. 10, 2009.
9. Поповић Г., Европска искуства у примени концепта руралног развоја, Економика пољопривреде бр. 1-2, Београд, 2004. стр. 45-59.
10. Поповић Г., Мерење макроекономске ефикасности улагања у рурални сектор методом капиталних коефицијената, Економика пољопривреде, бр. 4, Београд, 2006.
11. Поповић Г., Улога производних коефицијената у мерењу ефикасности уложених средстава руралног комплекса, Acta Economica, бр. 6, Економски факултет, Бања Лука, 2007.

12. Вујатовић-Закић Зорка и Стојановић Жаклина, Концепт интегралног руралног развоја ЕУ и могућности њиховог коришћења у Србији, Зборник-Институционалне реформе и транзиција агропривреде у Србији, Економски факултет, Београд, 2002. стр. 207-225.
13. Јовановић М., Европска економска интеграција, Економски факултет, Београд, 2006.
14. Прокопијевић М., Европска Унија-Увод, ЈП, Службени Гласник, Београд, 2005.
15. Рифкин Ц., Frankfurter Allgemeine Zeitung, превод, НИИ, Београд. 1.2.2007.
16. Jean-Claude Z., Основи институција ЕУ, Gualino Editeur, Paris, 2002, превод Институт Г17 плус, Београд, 2004.
17. Jean-Mark F., Основи ЕУ и комунитарног права, Gualino Editeur, Paris, 2002, превод Институт Г17 плус, Београд, 2004.
18. Вукадиновић Р., Право Економске Уније, Правни факултет у бања Луци и Центар за право ЕУ Правног факултета у Крагујевцу, Бања Лука-Крагујевац, 2006.
19. Пропис Већа (ЕЕС) бр. 797 од 15.3.1985. о унапређењу ефикасности пољопривредне структуре. Видети у ОЈ Л 093, од 30.3.1985.
20. Пропис Већа (ЕЕС) бр. 207 од 30.6.1992. регулише методе пољопривредне производње и усклађен је са условима заштите околине. Видети у ОЈ Л 215785 од 30.6.1992.
21. Прописи Већа (ЕЕС) бр. 1257 од 17.5.1999. о подршци за рурални развој од "European Agricultural Guidance and guarantee fund" (EAGGF). Видети у ОЈ Л 160, од 26.6.1999.
22. Преглед имплементације руралне развојне политике 2000-2006., Европска Комисија, Luxembourg Office for Official Publications of the European Communities, 2003.
23. DG Agriculture, Common indicators for monitoring of implementation of Rural Development Programmes 2001, 2002.
24. EAGGF-Секција за гаранције, извршење буџета.

Примљено: 04.02.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 330.101.541:631.95

**MACROECONOMIC ASPECTS
OF AGRI-ENVIRONMENTAL MEASURES IN THE EU**

Goran Popović, Ph.D.
Faculty of Economics in Banja Luka

Summary

Economic growth and social progress are unthinkable without the use of natural resources. Their exploitation in the previous decades was mostly accelerated, unplanned and often followed by the devastation of the environment. Modern theories of economic growth give the great importance to mitigation of this problem. Policy of sustainable development find its place more and more in the economies of the developed countries. Impossibility of the states to appropriate the larger part of the GDP for the sustainable development is the biggest drag on its full affirmation. The EU member countries also meet with this problem. There is the political will for solving the problem on protection of the environment in the EU, but it is subject to the need of maintaining the macroeconomic balance and preservation of the external competitiveness. This approach is even more tightened in the times of crises and recessions. However, the EU has the long time measures of the environment protection out of which the agri-environmental measures are extremely significant. They are realized at the level of the EU and at the national levels. Can the agro-environmental measures give the macroeconomic impulses and at what level? That's why the agri-environmental measures in the economic terms have the keynesian character. The other benefit is the increase of the land prices, as the territories under the agri-environmental measures become more expensive in the course of time, what is significant for the future investors. Work confirms the limited macroeconomic activity of the agri-environmental measures as the significant positive externality of the EU.

Key words: sustainable development, agri-environmental measures, the EU, premiums, externalities.

Author's Address:

Dr Goran Popović
Ekonomski fakultet Banja Luka
Bosna i Hercegovina
E-mail: tacapopovic@yahoo.com

ПРОБЛЕМИ ПОЉОПРИВРЕДЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И МЕРЕ ЗА ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ КРИЗЕ*

Р. Пејановић¹, Д. Цвијановић², З. Његован¹, Н. Тица¹, Д. Живковић³

Резиме: Аутори разматрају актуелне проблеме пољопривреде Републике Србије, поводом светске економске кризе, која се негативно одражава и на пољопривреду, која се иначе већ налази у дугорочној кризи, која се испољава кроз перманентно неповољан економски положај пољопривреде. Аутори издвајају четири групе проблема: неповољна поседовна структура и неорганизованост робних произвођача; неуређеност тржишта аграрних производа; неконкурентност; неадекватна улога државе. Аутори предлажу мере и акције за заустављање негативних трендова у пољопривреди.

Кључне речи: криза, пољопривреда, проблеми, транзиција, аграрна политика, тржиште, држава, пословно повезивање, мере и акције.

1. Увод

Светска економска и финансијска криза негативно су се одразиле и одражавају на (пољо)привреду Републике Србије. Влада Р. Србије предузима мере и акције у циљу ублажавања последица кризног удара. Пољопривреда,

* Рад је део уводног реферата саопштеног у оквиру округлог стола под називом „Како зауставити негативне трендове у пољопривреди“, који је одржан 23. IV 2009. на Пољопривредном факултету у Новом Саду у организацији Факултета и Академије инжењерских наука Србије.

¹ Др Радован Пејановић, ред. проф., др Зоран Његован, ред. проф., др Недељко Тица, ред. проф., Департман за економику пољопривреде и социологију села, Пољопривредни факултет, Нови Сад.

² Др Драго Цвијановић, ванр. проф., Институт за економику пољопривреде, Београд,

³ Др Драгић Живковић, ред. проф., Институт за агрономију, Пољопривредни факултет, Земун.

на жалост, и овога пута трпи и трпеће највеће последице, јер се није опоравила ни од дугог кризног циклуса из 1990-их година прошлог века.

Криза у нашој пољопривреди траје веома дуго. Узроци кризе су многобројни и своде се на **перманентно неповољан економски положај пољопривреде**. Реч је о погрешном системском односу према пољопривреди. Уместо да се улаже (инвестира) у ову стратешку привредну грану, са изразитим компаративним предностима, у Србији се одвија ретроградни процес – дезинвестирања. Учешће аграрног буџета у укупном државном буџета сведен је на свега око 2,5% (2009) у односу на 5,3 одсто (2005). При том учешће пољопривреде у БДП-у износи 10,82% (2008), што говори о великом **раскорак** између онога што пољопривреда даје у односу на оно што се даје овој важној привредној грани, која уз то, већ неколико година заредом, бележи суфицит у спољно-трговинској размени са иностранством, што је индикатор наших могућности и шанси.

Као последица **дезинвестирања**, али и климатског фактора, који је код нас занемарен, дешава се да је за последњих девет година (2000-2008) стопа раста наше пољопривредне производње била негативна чак у шест година (2000, 2002, 2003, 2005, 2006, 2007), док је позитивна стопа остварена у само три године (2001, 2004, 2008). Не чуди стога, али озбиљно упозорава, податак да је у српским селима 200.000 празних кућа, што говори о забрињавајућим процесима **деаграризације и демографског пражњења наших села**.

Четири групе **проблема**, по нашем мишљењу, тиште нашу пољопривреду. Они трају веома дуго, али посебно долазе до изражаја данас, у условима силовитих удара светске економске кризе, која озбиљно угрожава нашу целокупну привреду, посебно пољопривреду. Ми ћемо их елаборирати кроз следеће поднасловне.

2. Неповољна поседовна структура пољопривреде и неорганизованост робних произвођача

У економској структури наше пољопривреде већ дуго времена доминира **ситна робна производња** (просечно око три хектара у односу на око 20 ха у ЕУ), на нашим малих газдинствима. Транзиција није успела да реши овај крупан проблем.

Газдинства средње величине (од 1-5 ха) којих је у Србији чак 76,8% (према попису из 2002.) имају карактеристике **полунатуралних газдинстава**:

- неспецијализована, „сваштарска“ газдинства,

- рентирају мала земљишта,
- мало упошљавају радну снагу,
- имају застарелу механизацију,
- мале су економске снаге,
- недостатак инвестиција,
- кредитна задуженост,
- низак ниво коришћења наводњавања,
- неповољна старосна структура,
- неповољна образовна структура,
- одсуство предузетничких идеја и иницијатива,
- мали приноси,
- мали тржишни вишкови.

Што се тиче **великих газдинстава** она су прошла и пролазе кроз процес приватизације. У многим случајевима приватизација је била неуспешна, са огромним негативним последицама и са аспекта производње и са аспекта запослености.

Постоје, међутим, примери врло успешне приватизације. Та предузећа треба прихватити као наше узорне пољопривредне компаније, а не посматрати их са предрасудама, стереотипима, или чак идеолошким предзнацима.

Неорганизованост у нашој пољопривреди огледа се кроз: недовољну организованост пољопривредних произвођача кроз удружења, задруге, кластере; недовољно је развијена кооперација и уговорна производња; нерегулисани услови откупа и откупне цене (углавном на штету примарних произвођача); откупљивачи (углавном) не поседују ХАЦЦП сертификат, њихова тражња је нестабилна (осцилаторна) и прилагођена сопственим потребама, а на штету примарних произвођача; систем плаћања је нерегулисан (дуг, неизвестан и на штету примарних произвођача); високо учешће прекупаца (посебно у откупу стоке); препуштеност робних произвођача суровим „ћудима“ тржишта и неизвесној судбини пословања. Пословно повезивање робних пољопривредних произвођача могло би да има значајне позитивне ефекте: јефтинија набавка инпута, лакши и сигурнији пласман, размена знања и искустава, приступ повољнијим кредитима, јефтинија и бржа сертификација, развој робне марке, боља едукација и обука, правна заштита, итд. Једном речју, постигла би се већа конкурентност робних произвођача.

3. Неуређеност тржишта аграрних производа

Транзиција наше привреде оставила је погубне последице по пољопривреду. Административни модел управљања замењен је либералним тржишним моделом привређивања. При том тржиште, као кључна институција модерног демократског друштва, **није уређено**, што се негативно одражавало и одражава на субјекте привређивања у пољопривреди. Тржиште, поред тога, **није развијено ни ефикасно**, ни када је у питању тржиште роба, тржиште новца, тржиште капитала, тржиште радне снаге, тржиште закупа и промета земљишта (застарели регистар земљишта и катастарски систем, нерешено питање друштвене својине у задругама, недовршена регистрација, итд.).

Неуређено тржиште пољопривредних производа огледа се у следећем:

- **Монополизваност тражње.** Тржиштем доминира неколико прерађивача (олигопола) који се кроз картел договарају, посебно по питању откупних цена пољопривредних производа;
- **Атомизираност понуде.** Велики број ситних пољопривредних произвођача на страни понуде (погодност за монополизацију);
- Велики проценат тржишта је у **нерегулисаним токовима** откупа и плаћања (нпр. високо учешће „прекупаца“ у откупу стоке, итсл.);
- **Нестабилност цена** пољопривредних производа, праћена диспаритетима цена, посебно у сточарству.
- Неефикасни **инспекцијски органи** у регулисању тржишта (ветеринарска, санитарна, фитосанитарна, пољопривредна и друга инспекција);
- Недостатак **откупно-дистрибутивних** центара и задруга у функцији пласмана и дистрибуције;
- Недовољно развијено **робно берзанско тржиште**;
- Неефикасан систем **робних резерви**;
- Домаће тржиште је **малог обима и ниске куповне моћи**,
- Страно тржиште је захтевно, споро се и недовољно **осваја**.

4. Неконкурентност

Конкурентност је императив модерног тржишног привређивања. У развијеним привредама све је подређено конкурентности и на микро и на макро нивоу. Транзиција није код нас, на жалост, направила од пољопривреде модерну ефикасну и профитабилну привредну делатност. Економски

субјекти у пољопривреди нису трансформисани у економски јаке и способне робне произвођаче, који могу равноправно да се носе на све захтевнијем светском тржишту. Суфицит у спољно-трговинској размени аграрним производима, који остварује наша земља од 2004. године, више је индикатор наших потенцијалних могућности, него наше стварне конкурентности.

Неконкурентност наших пољопривредних произвођача и пољопривредних производа, огледа се у следећем:

- Наша пољопривредна производња је **скупа и неефикасна** (и трошковно и ценовно);
- **Екстензивност** наше укупне пољопривредне производње (0,30 условних грла стоке по хектару, у односу на 0,98 у ЕУ). Екстензивност је последица релативно ниске продуктивности, неефикасне земљишне политике, застареле техничко-технолошке опремљености, ниског нивоа пословне повезаности;
- Неповољан **пословни амбијент** (релативно висок индекс пословне и политичке нестабилности);
- **Квалитет** производа не задовољава, у довољној мери, стандарде ЕУ (споро увођење стандарда квалитета, спор развој квалитета кроз знање и иновације, споро увођење ХАЦЦП програма – самосталног или интегрисаног са ИСО 9001, споро увођење ГЛОБАЛГАП-а);
- Највећи део наших извезених пољопривредних производа садржи велики удео примарних производних фактора, а **мали део додатне вредности** (знање примењено кроз технологију и маркетинг);
- Неразвијеност фаза **дистрибуције, промоције** и других маркетиншких активности везаних за пољопривредне производе;
- У нестабилним и неизвесним условима привређивања **предузетништво** и предузетнички дух су недовољно развијени.

5. Неадекватна улога државе

Ни друга важна институција привређивања, држава, није код нас у процесу транзиције доживела адекватну трансформацију. С једне стране, остала је у „главама“ робних произвођача жеља за патерналистичком улогом државе, а с друге стране држава се показала и показује немоћном и са недефинисаном улогом у креирању и спровођењу „правила игре“.

Неадекватна улога државе у пољопривреди огледа се у следећем:

- Необјашњиво и неприхватљиво **низак аграрни буџет** (око 2,5 одсто од укупног буџета);

- Непостојање **националне стратегије** за пољопривреду и рурални развој;
- Недовољност **подстицаја** пољопривредне производње и руралног развоја и то кроз: непосредне подстицаје – премије, подстицаји за производњу, регреси, подршка некомерцијалним газдинствима, тржишне подстицаје – извозни подстицаји, трошкови складиштења, кредитна подршка, структурне подстицаје – мере руралног развоја, побољшање заштите и квалитета пољопривредног земљишта, мере институционалне подршке;
- Неизграђен **регистар** пољопривредних газдинстава;
- Неразвијена мрежа **саветодавне службе**;
- Неизграђен **систем евидентирања и извештавања** у пољопривреди: непостојање система пољопривредних књиговодствених података (ради праћења прихода и трошкова газдинстава), непостојање интегрисаног пољопривредног **информационог система**;
- Неефикасност **мера аграрне и руралне политике** (недовољна **заштита** домаће аграрне производње, између осталог и акцијом „Купујмо домаће“; **нерешеност** пољопривредних пензија, пољопривредних дугова, и тсл.);
- Проблем **аграрног законодавства**, које је непотпуно и које касни у доношењу;
- Неадекватна **земљишта политика** (што се огледа кроз постојећи закон о пољопривредном земљишту, који доводи до озбиљних проблема у примени);
- Недостатак **институција** (нпр. развојна банка, агенција за храну, и тсл.);
- Изостанак планске функције (неолиберални концепт управљања пољопривреде).

6. Предлог мера и акција

Нужне су многобројне мере и акције како би се ублажили удари глобалне економске кризе и како би се **зауставили негативни трендови** у нашој пољопривреди који прате транзицију:

- Светска економска криза тражи прилагођавање у свим областима, па и у пољопривреди. Рационалност, економичност и продуктивност су императиви и на микро и на макро нивоу. За бржи излазак из кризе потребно је **стимулисати развој пољопривреде**, субвенцијама и кредитима, као и улагањем у системе за наводњавање, преко јавних радова (и средствима НИП-а).

- **Нужна је и промена концепта управљања пољопривредом.** Либерални концепт са својим чувеним начелом: “Пустите ствари нека иду својим током” (лаиссе фаире) доживео је и доживљава крах и у развијеним земљама. У пољопривреди је то долазило до изражаја кроз поруку пољопривредницима: „Ви најбоље знате шта треба да радите“, као и кроз неконтролисан увоз свега и свачега. Нужан је нови концепт заснован на партнерској (а не патерналистичкој) улози државе и регулисаном тржишту, заштићеном од монополског утицаја, у коме је слободна конкуренција „мотор“ напретка. Потребна су чврста “правила игре”, којих ће се сви учесници строго и доследно придржавати. Држава је одговорна за успостављање правила, за обезбеђивање услова за њихову примену, као и за стабилност пословања (пословни амбијент). Потребно је реafirмисати планску функцију, засновану на модерним економским принципима, по угледу на развијене земље.
- Доношењем и доследним спровођењем **програма развоја** (или стратегије развоја) **пољопривреде, прехранбене индустрије и руралног развоја**, савремена, индустријализована као и органска пољопривреда и прехранбена индустрија могу бити основа развоја целокупне привреде и значајно допринети бржем развоју осталих грана привреде Републике Србије, те на тај начин помоћи привреди у превладавању економске кризе.
- **Ребалансом буџета** треба издвојити знатно већи износ средстава за аграрни буџет, како би се зауставили негативни трендови, посебно у сточарству и оживели пољопривреда и село, као и реализовали европски пројекти конкурентности и руралног развоја. При том је потребан селективан приступ у трошењу буџета, са јасно утврђеним критеријумима. Инвестирати у добро осмишљене и профитабилне пројекте (као нпр. наводњавање, нова техника и технологија, итсл.).
- Потребна је **нова аграрна политика**, која ће као носиоце пољопривредног развоја назначити регистрована **комерцијална газдинства**, што укључује (равноправно) и породична и крупна газдинства. Нова аграрна политика подразумева веће ангажовање државе у подстицању пољопривредног и руралног развоја, у регулисању тржишта пољопривредних производа, спољно-трговинској политици аграрних производа, итд.
- Убрзати процес доношења и примене новог, модерног **аграрног законодавства**, заснованог на стандардима и принципима Европске уније.

- Редефинисати и оживети улогу **робних резерви** као инструмента аграрне политике, којим се регулише нормално функционисање друштвене аграрне репродукције и обезбеђује стално одржавање равнотежног нивоа производње и потрошње. То је веома значајно за стабилност тржишта и цена аграрних производа. Потребно је, с тим у вези, вратити ову институцију у надлежност Министарства пољопривреде.
- Нужно је водити адекватну и доследну **земљишну политику**, као скуп мера путем којих се може утицати на рационално и одрживо коришћење пољопривредног земљишта, као ретког и вредног ресурса којим располаже наша земља. При том се мора водити политика укрупњавања земљишта, јер је ситан земљишни посед озбиљна кочница модерном, тржишном развоју пољопривредне производње.
- Подстицати и организовати модерно **пословно повезивање субјеката у агробизнису**, кроз удружења, задруге, кластере, коморе, лобинг асоцијације, невладине организације. Када су у питању задруге потребно је новим законом о задругарству решити проблем друштвене својине многих садашњих задруга. Реафирмисати **кооперацију**, посебно између великих, малих и средњих газдинстава.
- Подстицати развој предузетништва у агробизнису, кроз имплементацију концепта интегралног руралног развоја развијати **мултифункционалну пољопривреду**, а кроз нови концепт регионалног развоја убрзати локални економски развој.
- Улагати у науку, истраживање, образовање, саветодавство. Једном речју, у **знање**, које је једини фактор који не подлеже закону опадајућих приноса, већ напротив омогућава деловање закона растућих приноса. То потврђује и искуство наше земље, где је агрономска наука и струка дала и даје значајне резултате.

Литература

1. Agriculture, Main statistics 2005-2006, European Commission, 2007.
2. Антон Пушкарић, Драго Цвијановић, Жељко Арсенијевић (2009): „Извоз као фактор подстицања производње ратарских производа“, Зборник научних радова XXIII Саветовање агронома, ветеринара и технолога, Вол. 15 бр. 1-2 (2009); УДК/DC 167.7:3; YU ISSN: 0354-1320; Институт ПКБ АГРОЕКОНОМИК, Београд; УДК: 633-1/-9+339.564 (оригинални научни рад); ЦИП 63, COBISS.SR-ID 105536775; стр. 49-57.
3. Богданов, Наталија: Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија, УНДП, Београд, 2007.

4. Branko Mihailović, Jonel Subić, Drago Cvijanović (2007): *Makroeconomic indicators of investmens moving in Serbia in period 2000-2005*. **Plenum**. Proceedings of the Seventh International Symposium “Investments and Economic Recovery”, May 25 - 27, 2007. Bucharest, Romania. Academy of Economic Studies from Bucharest Menagement Faculty, Department of Economic Efficiency, Edited by Prof. univ. dr. Ion Vasilescu and Prof. univ. dr. Florica Luban, p.p. 23-34, ISBN 978-973-594-952-5
5. Drago Cvijanović, Branko Katić i Predrag Vuković. (2005): „*The importance of Investments in Privatised Agriculatural Plots of Serbia*”: The Sixth International Symposium: INVESTMENS and ECONOMIC RECOVERY, May 27 and 28, 2005, Buchurest – Romania. Zbornik radova, VOL. I; ISBN 973-87454.1-1; 973-87454-2-x (vol.I) 2 vol. Vol.1.-Index.- ISBN 973-87454-2-X; 658.152(063) str. 135-147.
6. Конкурентност привреде Србије, Jefferson Insitute, Београд, 2003.
7. Пејановић, Р., Тица, Н.: Дилеме око концепта нашег аграрног развоја, Агроекономика, Департман за економику пољопривреде и социологију села, тематски зборник (« Актуелни проблеми транзиције агропривреде »), Пољопривредни факултет, Нови Сад, бр. 36/2007, стр. 7-24.
8. Пејановић, Р., Тица, Н.: Транзиција и агропривреда, монографија, Пољопривредни факултет, Нови Сад, 2005.
9. Пејановић, Р., Његован, З., Тица, Н.: Транзиција, рурални развој и аграрна политика, монографија, Пољопривредни факултет, Нови Сад, Економски институт-Београд, Нови Сад, 2007.
10. Пејановић, Р., Његован, З.: Предузетништво и (агро)економија, монографија, Пољопривредни факултет, Нови Сад, 2009.
11. Попис 2002, Пољопривредна књига 1, РЗС, Београд, децембар 2003.

Примљено: 20.05.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 631.153(497.11):338.124.4

**PROBLEMS OF AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF SERBIA
AND MEASURES TO OVERCOME CRISIS**

R. Pejanović¹ Ph.D., D. Cvijanović² Ph.D., Z. Njegovan¹ Ph.D.,
N. Tica¹ Ph.D., D. Živković³ Ph.D.

¹ Faculty of Agriculture, Novi Sad

² Institute of Agricultural Economics, Belgrade

³ Faculty of Agriculture, Belgrade

Summary

The authors discuss the current issues of agriculture of the Republic of Serbia, on the occasion of the world economic crisis, which negatively reflects on the agriculture. Agriculture is already in a long-term crisis, which manifests through its permanent unfavorable economic position. The authors distinguished four groups of problems: unfavorable structure of land possession and desorganisation of commodity producers; inordinateness of agricultural market; absence of competitiveness; inadequate role of the state. The authors suggest measures and actions to stop the negative trends in agriculture.

Key words: crisis, agriculture, problems, transition, agricultural policy, market, state, business connectivity, measures and actions.

Author`s address:

Dr Radovan Pejanović
Poljoprivredni fakultet
Trg Dositeja Obradovića 8
Novi Sad
Republika Srbija

СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ У ПОЉОПРИВРЕДИ

П. Капор¹

Резиме. Стране директне инвестиције (СДИ) би требало да имају значајан позитиван утицај на привредни раст, извоз и конкурентност земаља домаћина. Иако је пољопривреда од фундаменталне важности за одрживи развој и смањење сиромаштва, СДИ у пољопривреди су скромне, зато што су оне изложене већим ризицима од СДИ у другим областима, услед утицаја времена, климе, недостацима у инфраструктури, управљању земљишним и људским ресурсима.

Националне политике су кључне за привлачење СДИ и повећање користи од њих. Зато што је већина СДИ у Србији била орјентисана је на домаће тржиште, повезана са приватизацијом и услугама, њихов ефекат на пољопривредну производњу и извоз је био ограничен. Како би повећала своју међународну конкурентност Србија би требало да привлачи више СДИ у нове пројекте у области пољопривреде који су извозно орјентисани.

Кључне речи: стране директне инвестиције, пољопривреда, Србија

1. Увод

Стране директне инвестиције-СДИ (foreign direct investments-FDI) се сматрају за један од кључних фактора привредног развоја и јачања конкурентских предности земаља у међународним привредним односима. Повећање производње, извоза и девизног прилива, подизање квалитета и технолошког нивоа производње, стратешке промене у привредној структури земље..., само су неке од користи које би стране директне инвестиције требало да доносе земљама домаћинима.

Пољопривреда нуди велике могућности за привредни раст, смањење сиромаштва и побољшање животне средине, али да би се то реализовало

¹ Др Предраг Капор, ванредни професор, Факултет за пословне студије, Београд, Мегатренд универзитет, Београд.

потребно је и ангажовање државе која би требало да обезбеди основна јавна добра, побољша инвестициону климу, регулише управљање природним ресурсима и обезбеди жељени социјални исход (22). У процесу привредног развоја се стално рedefинише улога пољопривреде, индустрије и услуга. али како бруто домаћи производ по становнику расте тако се и смањује учешће пољопривреде и њен допринос привредном развоју. Међутим, то не значи да пољопривреда не нуди значајне потенцијале за даљи развој земљама које имају предуслове за то, али то подразумева и значајна инвестициона улагања, између осталог и страног капитала.

У овом раду ће се, уз коришћење расположивих страних и домаћих извора, као и стандардне методологије истраживања, у основним аспектима сагледати СДИ у пољопривреди у свету и у Србији и на основу тога дати оцена стања.

2. Основни институционални облици СДИ

Стране инвестиције у домаћа предузећа (трговачка друштва, привредна друштва, компаније, корпорације) и друге привредне субјекте (банке, осигуравајућа друштва) могу се реализовати у различитим облицима, при чему се, с обзиром на примарни циљ страног инвеститора, углавном прави подела на стране директне инвестиције и портфолио инвестиције (3).

Стране директне инвестиције–СДИ представљају такав облик улагања капитала који обезбеђује страном инвеститору стицање права својине, контроле и управљања по основу уложеног капитала (6). Ове инвестиције имају за сврху стварање неког перманентног економског и правног интереса и то тако активног интереса у коме је садржана тежња инвеститора да кроз контролу и управљање уложеним капиталом остварује профит. То су предузетничке инвестиције, за које није нужно да утицај инвеститора буде потпун и апсолутан, већ је довољно да степен контроле и управљања буде такав да може да утиче на пословну политику предузећа и другог правног лица у који је уложен капитал.

У зависности од циљева који се желе остварити инвестицијом (са аспекта земље примаоца) постоје СДИ које су примарно усмерене да задовољавају домаће тржиште и које се често називају хоризонталне или СДИ које траже тржиште (market-seeking FDI), док се СДИ које превасходно траже јефтине инпуте често називају вертикалне или СДИ које траже минимизирање трошкова производње (efficiency-seeking FDI, production cost-minimizing FDI) (7).

Вертикалне СДИ обухватају СДИ које траже сировине (raw material-

seeking FDI, resource) или друге јефтине ресурсе, на пример, радну снагу и сл. (resource/asset-seeking FDI) и обично су извозно оријентисане. По природи ствари СДИ у пољопривреди, и уопште у примарном сектору, требало би да спадају у ову врсту СДИ. Хоризонталне и вертикалне СДИ имају тенденцију да се концентришу (кластеризују) на одређеним локацијама формирајући својеврсне агломерације (конгломерације тј. мешовите хоризонталне и вертикалне СДИ).

СДИ су највећим делом везане за пословну активност мултинационалних предузећа (мултинационалних или транснационалних корпорација). Она представљају инкорпорирана и неинкорпорирана предузећа, која чине предузећа матица и његове афлијације у иностранству, са или без својства правног лица. Предузеће матица је предузеће које контролише активу-имовину другог предузећа у иностранству, обично поседујући одређено учешће у власничком капиталу тог предузећа (equity capital). Учешће у власничком капиталу од 10% и више у обичним акцијама, или гласачко право код инкорпорираних предузећа, или његов еквивалент за неинкорпорирано предузеће, се обично сматра као "праг" за контролу имовине (18).

Код СДИ су генерално могућа три облика улагања капитала страног инвеститора и то: 1) улагање у сопствени капитал (equity capital) предузећа у иностранству; 2) улагање капитала у виду међусобног кредитирања предузећа (матичног предузећа и зависних/повезаних предузећа) која су повезана учешћем у капиталу тј. кроз интерне компанијске зајмове; 3) реинвестирање добити остварене у (зависном/повезаном) предузећу иностранству која се не исплаћује матичном предузећу у виду дивиденди, него се инвестира у проширење пословања предузећа у иностранству (18).

СДИ се обично реализују кроз оснивања нових предузећа или привредних субјеката у иностранству, односно кроз предузимање (куповину) или спајање са постојећим предузећима у иностранству. Основање новог предузећа (постројења, погона) у иностранству које је у целини или делимично у власништву страног инвеститора се обично назива нова (greenfield) инвестиција (тзв. "инвестиција на ледини"), док се инвестирање у већ постојеће предузеће у иностранству остварује путем спајања (mergere) и куповине (acquisition), с тим што је значај овог другог модела СДИ тзв. M&A (merger and acquisition) велики када су у питању предузећа из развијених земаља. Сходно наведеном, СДИ у пољопривреди би се могле поделити на нове (greenfield) инвестиције и оне које резултирају куповином или спајањем (M&A) са привредним субјектима из области пољопривреде у иностранству.

СДИ се могу реализовати као заједничко пословно улагање/подухват

(joint venture) у којем учествују партнери из различитих земаља који улажу средства са циљем заједничког рада, сношења ризика и поделе оствареног профита (5). Заједничко пословно улагање, или само заједничко улагање, реализује се на бази уговора и није нужно повезано са улагањем у сопствени капитал предузеће једног од партнера или формирањем новог заједничког предузећа, односно може се реализовати у некоропративној (уговорној) форми.

У овом контексту би требало поменути и тзв. невластичке (директне) инвестиције (non-equity investments) путем којих страни директни инвеститор може да стекне ефективни глас у управљању пословањем другог предузећа, без куповине акција или удела, а то су уговори о управљању, уговори по систему "кључ у руке", франшизинг, лиценцирање, споразуми о подели производње итд (17). Посебни облици СДИ су и они код којих се капитал не инвестира само и директно у предузеће или други привредни субјект, већ се ради о инвестиционим пројектима повезаним са концесијама, пројектном финансирању по моделу "изгради-користи-трансфериши" (БОТ) или улагањима која су повезана са коришћењем посебних институционалних погодности као што су слободне зоне, кластери или индустријски и технолошки паркови.

За разлику од СДИ, портфолио инвестиције су облик улагања страног капитала код кога се улагање врши у разне хартије од вредности. Страни инвеститори њиховом куповином стичу право да у одређеном року добију назад уложена средства, заједно са одговарајућом приносом (обично каматом). Овде страни инвеститори не могу да утичу на начин крајње употребе инвестираних средстава, пошто о томе одлучује емитент хартија од вредности који за то и сноси сав пословни ризик.

СДИ у пољопривреди се могу реализовати у готово сваком од неведених облика институционалног организовања, али се углавном реализују кроз greenfield СДИ и мерцере и аквизиције, мада су могуће и невластичке СДИ на бази трансфера технологије и концесија.

3. СДИ у свету и Србију

Након пада годишњег прилива СДИ у свету у периоду 2001-2003. године, као резултат повољне светске привредне коњукте, дошло је до раста прилива СДИ у периоду 2004-2007. године, да би овај прилив у 2007. години износио рекордних 1.833 милијарде долара (Табела 1). Међутим, УНЦТАД у свом извештају о СДИ за 2008. годину упозорава да се у 2008 и 2009. години може очекивати значајнији пад СДИ у свету као резултат светске финансијске кризе (17).

Прилив СДИ у Србији је у периоду 2001-2007. године, као и у прва три квартала 2008. године, био подложен значајним осцилацијама (Табела 1). СДИ у Србију су, до сада, углавном биле усмерене на освајање домаћег тржишта кроз производњу или пружање услуга (банке, трговачке куће, осигуравајућа друштва, лизинг компаније, итд.) или стицање неке активе (некретнине, објекти) која се ефектуира на домаћем тржишту.

Тржиште Србије је реалитивно значајно у регионалим размерама, али је врло скромно у глобалним релацијама, лимитирано још увек ограниченом куповном моћи. Србија углавном не располаже у изобиљу са неким јефтиним стратешки важним ресурсима и природним богатствима, где се ипак издваја 4,2 милиона хектара обрадивог земљишта, а квалификована рада снага која се стално истицала као предност Србије показала се у добром броју случајева "стара" и недовољно обучена за нове технолошке процесе, али и скупа због разних доприноса и социјалних програма. "Квалитет" опште пословне и инвестиционе климе у Србији је "осредњи" са трендом погоршања задње две године, пошто се према рангирању Светске банке и Међународне финансијске корпорације Србија по тзв. "лакоћи пословања" у 2009. године налази на 94. месту у свету од 181 земље, што представља практично враћање на позицију коју је заузимала у рангирању за 2006. годину (95) и значајно погоршање у односу на 68. позицију коју је заузимала за 2007. годину (у рангирању за 2008. годину била је на 86. месту) (23).

Међутим, кључни ограничавајући фактор за СДИ у Србију је и даље високи тзв. ризик земље, пошто страни инвеститори траже стабилну пословну климу на дужи рок, с обзиром на рок инвестирања. Без обзира на све домаће изјаве о побољшању инвестиционе атрактивности Србије, она је званично од стране земаља најважнијих економских партнера из ОЕЦД-а од 1998.г. сврстана у групу најризичнијих земаља и из ове групе земаља ни после више од 10 година није изашла, а и ни поверење у државу као дужника кроз тзв. суверени кредитни рејтинг од ББ- није нимало повољно. Ова детерминанта прилива СДИ зависи и од политичке и економске перцепције ризика страних инвеститора (и држава из којих они долазе) и док се она не побољша није реално очекивати неки већи прилив СДИ, поготово када се заврши процес приватизације.

СДИ у Србију генерално имају тренд раста, али у значајне осцилације, које су углавном резултат завршених већих приватизација или продаја предузећа и банака, као што је продаја Мобтела 2006. године. У Табели 1. дати су подаци о приливу СДИ у свету и Србији у периоду 2000-2007. године. Ови подаци су у текућим вредностима долара и у нето износу, а према подацима који се евидентирају платном билансу за Србију од стране НБС.

Табела 1. Прилив СДИ у свету и Србији 2000-2007. године (1)
Table 1 Global FDI inflow and FDI inflow in Serbia 2000-2007.
у милионима долара-in millions of dollars

Година	Прилив СДИ у свету	Прилив СДИ у Србији	Учешће Србије у %
2000	1.392.957	50	0,0036
2001	823.825	165	0,0200
2002	716.128	475	0,0663
2003	632.599	1.365	0,2158
2004	742.143	966	0,1301
2005	958.697	1.550	0,1617
2006	1.411.018	4.387	0,3109
2007	1.833.324	2.195	0,1197

Напомене: 1) методологија евидентирана прилива СДИ у свету наведена у UNCTAD, "World Investment Report 2008", New York and Geneva, 2008., стр. 250; подаци UNCTAD -а о приливу СДИ у Србију се разликују од података НБС.

Извор: UNCTAD, "World Investment Report 2003", New York and Geneva, 2003., стр. 249, UNCTAD, "World Investment Report 2005", New York and Geneva, 2005., стр. 303, UNCTAD, "World Investment Report 2007", New York and Geneva, 2007., стр. 251, UNCTAD, World Investment Report 2008", New York and Geneva, стр. 253-256 и НБС, "Статистички билтен" фебруар 2008, стр. 52

Евидентно је да Србија има врло скромно учешће у укупном приливу СДИ у свету (у периоду 2003-2007. године креће се између 0,12% и 0,31%), тако да је оно чак и у 2006. години када је остварила рекордан прилив СДИ (превасходно продајом Мобтела) било мање од прилива СДИ у Бугарску који је у тој години био 7.507 милиона долара, Румунију 11.366 милиона долара и Мађарску 6.790 милиона долара (18)

Са изузетком неколико значајнијих приватизација (предузећа, банака и осигуравајућих друштава), појединачне СДИ у Србију су до сада углавном биле релативно мање вредности, тако да је свега неколико десетина СДИ је имало појединачну вредност преко 50 милиона долара. Приватизација ранијих друштвених (државних) предузећа имала је сразмерно већи значај у приливу СДИ од нових (greenfield) инвестиција.

Процес приватизације у Србији код је донео велики део прилива СДИ, као и у већини других земаља у транзицији, био је праћен бројним проблемима и контраверзама, а остварени резултати су далеко испод очекивања и објективним могућности, добрим делом и као резултат неконзистентне стратегије на овом плану. Толерисање случајева коришћења

приватизација предузећа са великом активом у некретнинама, а поготовом земљиштем, као начина да се лакше и јефтиније дође до атрактивних локација, без интереса да се настави даље пословање приватизованих предузећа, извесно не доприноси ширим друштвеним интересима.

У сваком случају, највећи део СДИ се, до сада, слио у финансијски сектор, послове са некретнинама, трговину и друге пословне услуге, тако да је њихов ефекат на повећање индустријске и пољопривредне производње, запослености и извоза, за сада, релативно органичен, с обзиром да су предузећа, банке и други привредни субјекти у које је инвестиран страни капитал углавном орјентисана на домаће тржиште, а у доброј мери и на увоз. Ово, по природи ствари, значи и да још увек не долази до неког већег инпута у виду трансфера савремене технологије, опреме и производног менаџмента, а тиме ни осетнијег подизања укупног технолошког и иновативног капацитета у Србији, мада у том погледу има и неких изузетака.

4. СДИ у пољопривреди у свету и Србији

Према подацима УНЦТАД-а стање СДИ у свету крајем 2006. године било је 12.415.287 милиона долара, при чему су СДИ у пољопривреди, шумарству, лову и риболову износиле свега 20.753 милиона долара или 0,17% укупних СДИ, што само по себи довољно сведочи да ови сектори нису у светским релацијама довољно атрактивни за стране инвеститоре, те да за њих чак временом и опада интерес (у 1990. години СДИ у пољопривреди, шумарству, лову и риболову су биле 0,40% укупних СДИ) (18). Генерално објашњење за ово је што су СДИ у пољопривреди много ризичније од СДИ у другим привредним секторима услед утицаја временских прилика, климе, недостатака у инфраструктури и управљању људским и земљишним ресурсима.

СДИ у свету су већ више деценија превасходно усмерене на сектор индустрије и услуга, при чему значај сектора услуга последњих десетак година рапидно расте и на СДИ у овај сектор отпада преко 60% укупно годишњег прилива СДИ у свету. Учешће СДИ у индустријским капацитетима које се односе на производњу хране, пића и дувана је нешто више и износило је 2006. године 348.511 милиона долара, али и то износи свега 2,8% укупних СДИ у свету, са тенденцијом смањења учешћа у укупним СДИ (у 1990. години ово учешће било је 4,1%) (18).

Илустрације ради, СДИ из САД у пољопривреди Мексика су, и поред постојања споразума о слободној трговинској зони НАФТА (Канада, САД и Мексико), у нето износу биле свега 268 милиона долара у периоду 1994-2004. године (21). Са друге стране, СДИ из САД у пољопривреди и производњи

хране у Канади у периоду 1992-2001. године су чиниле између 3,33% и 5,42% укупног годишњег прилива СДИ из САД у Канаду (2). Укупне СДИ у сектор пољопривреде чиниле су крајем 2006. године свега 1,93% укупних СДИ у Кини, која је иначе међу привредама у развоју далеко најатрактивнија за СДИ (15). У Вијетнаму су СДИ у пољопривреди новембра 2008. године чиниле 3,3% укупних СДИ у овој земљи (1).

Интересантно је да на значајније повећање СДИ у пољопривреду у свету није у већој мери утицао ни релативно висок раст цена пољопривредних производа на светском тржишту, с обзиром да су се цене свих пољопривредних производа, изражене у специјалним правима вучења ММФ-а као деноминатору (на који начин се елиминише утицај међувалутарних односа на показатеље исказане у текућим вредностима америчких долара), порасле у периоду 2002-2007. године чак за 65% (19).

СДИ у Србију су од 2001. године биле усмерене највише у финансијски сектор, прерађивачку индустрију, саобраћај, послове са некретнинама и трговину на велико и мало (Табела 2). Према подацима НБС од 2004. године када се прати прилив СДИ по појединим привредним секторима прилив СДИ у пољопривреди Србије био је у 2004. години 9,4 милиона долара, у 2005. години 11,6 милиона долара, у 2006. години 11,3 милиона долара, у 2007. години 21,0 милион долара и у прва три квартала 2008. године 57,2 милиона долара (9).

Табела 2. СДИ у Србији по секторима 2005-2007. године (учешће у %)
Table 2 FDI in Serbia by sectors 2005-2007 (share in %)

Сектор/година	2005	2006	2007
Пољопривреда	0,7	0,2	0,6
Предрађивачка индустрија	19,4	18,2	14,1
Трговина на велико и мало	22,0	8,5	7,7
Грађевинарство	0,8	0,6	5,2
Саобраћај (1)	0,7	28,9	19,0
Финансијско посредовање	38,7	36,8	32,1
Послови са некретнинама	11,6	6,6	15,9
Остало	6,1	0,2	5,4

Напомена: 1) у саобраћај укључене поштанске активности и телекомуникације

Извор: НБС, "Страна улагања по делатностима 2005, 2006 и 2007"

Иако се СДИ у пољопривреди Србије повређавају у апсолутним износима, њихово учешће ни у прва три квартала 2008. године, када је

достигло највећи апсолутни износ, једва да је прешло 2% укупног прилива СДИ у Србију у том временском периоду. Ситуација је нешто боља када се ради о СДИ у производњу прехранбених производа која користи пољопривреду као природну сировинску базу, где су СДИ у периоду од 2004 до трећег квартала 2008. године биле укупно 516,2 милиона долара, али то представља око 3,6% укупних бруто прилива СДИ нерезидената у Србији у овом периоду (14.526 милиона долара) (9).

Број предузећа, задруга, установа и других правних лица са страним капиталом (овде су укључење СДИ и портфолио инвестиције) у Србији се стално повећава, тако да су она чинила 30.6.2008. године 6,9% свих регистрованих правних лица у Србији, од чега је 7.338 било само са страним капиталом, а 6.916 са мешовитим (домаћим и страним капиталом) (10). Међутим, у сектору пољопривреде и рибарства од 2.917 регистрованих правних лица свега их је 10 са страним капиталом и 21 са мешовитим (домаћим и страним) капиталом (у шумарству од 106 регистрованих правних лица има још 3 правна лица са страним и мешовитим капиталом).

5. Перспективе за СДИ у Србији

За већи прилив СДИ у Србију кључно стварање дугорочне стабилне и повољне инвестиционе климе, односно уопште пословне климе, што је, пре свега, задатак државе и њених институција. Са друге стране, за повећање користи Србије од СДИ, битно је, пре свега, привлачење нових (greenfield) продуктивних инвестиције са извозном оријентацијом (и нето девизним ефектом), заснованих на нових технологијама, које ће дати потребан замах привредном развоју, када ускоро по завршетку приватизације изостану СДИ које су везане за овај процес (4). Привлачење СДИ у сектор пољопривреде није до сада било посебно у фокусу државне стратегије Републике Србији када су у питању СДИ.

Правилна национална политика је кључна за привлачење СДИ и повећање користи од њих (16). Најбољи начин привлачења и извлачења користи од СДИ није увек пасивна либерализација на широком плану (’’политика отворених врата’’). Либерализација може да помогне да се добије више СДИ, али сама није довољна. Привлачење СДИ на високо конкуретном светском тржишту сада захтева снажно грађење и афирмисање предности одређене локације као привлачне за СДИ и много фокусиранији напор на промоцији која се не своди само на учешће на неколико инвестиционих сајмова или изложби у свету.

Управо у овоме лежи добар део проблема Србије у досадашњем односу према СДИ. Србија дуго није имала јасно дефинисану и свеобухватну

стратегију у погледу СДИ, као и у погледу других облика страних улагања. "Стратегија за подстицање и развој страних улагања", коју је сачинило Министарство за економске односе са иностранством (које је у међувремену укинута) и усвојила Влада Србије марта 2006. године представља, и поред одређених недостатака, први озбиљнији покушај у том правцу, међутим, она је, као и многе друге наше стратегије, за сада, углавном остала само мртво слово на папиру (8). У стратегији се, иначе, понавља стара грешка одређивања сувише великог број приоритета, чиме се сам смисао приоритета губи и у први план се ставља привлачење што већег износа СДИ, а не циљног профила СДИ.

У сваком случају, неповратно је пропуштено време да се плански усмерава прилив СДИ, како кроз сам процес приватизације, тако и преко подстицања нових (greenfield) инвестиција и то у повољнијем међународном финансијском окружењу. У овом тренутку је посебно актуелан проблем светске финансијске кризе која утиче на међународно кретање капитала, па тиме и СДИ, тако да би у 2009. години, па и делом у 2010. години требало рачунати на суздржаности страних инвеститора зато што се суочавају са проблемом обезбеђења средстава за своје инвестиције.

Уситњеност већине приватних пољопривредних газидинстава у Србији (према попису из 2002. године, од укупног броја пољопривредних газдинстава којих је био 778.891, само њих 15.341 има земљишни посед већи од 15 хектара), ниска продуктивност, скромна и добрим делом застарела механизација, али и у датим институционалним условима ограничен развојни потенцијал, чини их у великој мери неподобним за СДИ, а нерегулисани системски статус, укључујући и својинске односе на пољопривредном земљишту, уз дугогодишњу девастацију капацитета, ставља и некада велика пољопривредна предузећа и земљорадничке задруге у сличан положај (само 80 пољопривредних предузећа и земљорадничких задруга располаже са земљиштем које је појединачно веће од 2.500 хектара), иако би, по природни ствари, ова предузећа и задруге требало да буду много атрактивнији за СДИ (13, 14). Досадашње приватизације већих привредних субјеката са друштвеном својином у сектору пољопривреде изгледа да су у много већој мери биле мотивисане величином земљишног поседа који се може потенцијално искористити за различите намене, него наставком и подизањем нивоа пољопривредне производње, поготово тамо где постоје изражене компаративне и конкурентне предности као што је воћарство и поврстарство.

С обзиром да криза хране у свету не јењава, цене пољопривредних производа на светском тржишту би требало да, упркос паду у односу на ниво који су достигле 2007., оправдају инвестициона улагања у овај сектор, како на

кратак, тако и на средњи рок (20). Пројектована тражња за храном која прати раст светске популације предвиђа да би у свету у периоду 2000-2030. године само производња житарица требало да се повећа за близу 50%, а производња меса чак за 85% (22).

Крајње је време да држава посвети много више пажње пољопривреди, где у крајњој линији спада и осмишљено подстицање СДИ у овај сектор, а не само у индустрију и услуге. У кризним временима у Србији, која изгледа никако да престану, пољопривреда је увек била ослонац, па је тако у 2008. години укупном привредном расту од 6,1% много више допринео раст пољопривредне производње од 9%, него раст индустријске производње од 1,1%, грађевинарства од 4,9%, па чак и трговине на мало од 6,5% (11, 12). У 2008. години само у извозу житарица, поврћа и воћа остварен је суфицит од око 400 милиона долара, за разлику од осталих сектора који су бележили углавном дефицит, који је у укупном износу премашио чак 12 милијарди долара (12).

Литература

1. "Foreign Investments in agriculture remains limited", Vietnam Foreign Press Center, 18.12.2008., www.prescenter.org.vn
2. Furton, W.H., Holzman, J.J. "The Effect of FDI on Agriculture and Food Trade: An Empirical Analysis 1987-2001", Agricultural and Rural Working Paper Series, Working Paper No. 68, June 2004
3. IMF (1993), "Balance of Payments Manual", Washington D.C., str. 86-92
4. Капор, П., "Стране директне инвестиције у Србију: трендови и перспективе", Конференција "Изазови економске политике Србије у 2007. години", Научно друштво економиста са АЕН и Економски факултет Универзитета у Београд, 9.12. 2006, стр. 121-135
5. Кастратовић, М., "Интернационално кретање капитала", Финансије бр. 11-12/99, стр. 734-745
6. "Лексикон права међународних привредних односа" (1982), Савремена администрација, Београд, стр. 82.
7. Lim, Ewe-Ghee, "Determinants of, and the Relation Between, Foreign Direct Investment and Growth", IMF Working Paper WP/01/175, November 2001., str. 11
8. Министарство за економске односе са иностранством, "Стратегија подстицања и развоја страних улагања", Београд, март 2006. године
9. Народна банка Србије: "Страна улагања по делатностима 2005, 2006,

- 2007''; ''Страна улагања по делатностима I-III квартал 2008''
10. Републички завод за статистику, Саопштење бр. 196 од 9.7.2008
 11. Републички завод за статистику, ''Статистика националних рачуна: Економска кретања у Републици Србији у 2008''.
 12. Републички завод за статистику, Саопштења бр. 23-26, од 30.1.2009.
 13. Републички завод за статистику Србије, ''Статистички годишњак 2007'', Београд, 2007., стр. 238-240
 14. ''Србија без хране'', Економист магазин бр. 452, 16.1.2009., стр. 36-41;
 15. ''The Survey of Foreign Investments in China's Agriculture Industry of 2006'', www.fdi.gov.cn
 16. UNCTAD (2003), ''World Investment Report 2003'', New York and Geneva, str. 85-86
 17. UNCTAD (2007), ''World Investment Report 2007'', New York and Geneva, str. xvii, xix, 18 i 246
 18. UNCTAD (2008), ''World Investment Report 2008'', New York and Geneva, str. 207- 209, 249 i 253-256
 19. UNCTAD (2008), ''World Trade and Development Report 2008'', New York and Geneva, str. 23
 20. United Nations (2009), ''World Economic Situation and Prospects 2009'', New York, str. 24-26
 21. USDA, ''NAFTA, Canada and Mexico: Mexico FDI'', July 12, 2006
 22. World Bank (2007), ''World Development Report 2008: Agriculture for Development'', Washington D.C., str. 2 , 8 i 27-28
 23. World Bank, ''Doing Business 2007'', ''Doing Business 2008'', ''Doing Business 2009'' www.worldbank.org.

Примљено: 17.03.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 330.322:631

FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN AGRICULTURE

Predrag Kapor, Ph.D.

Faculty for Business Studies, Megatrend University, Belgrade

Summary

Foreign direct investments (FDIs) should have a significant positive influence on economic growth, export and competitiveness of host countries. Although agriculture is of fundamental importance for sustainable development and poverty reduction, FDIs in agriculture are modest, because they suffer from more risks than FDIs in other fields due to the impacts of water, climate and weakness of infrastructure, land and human resources.

National policies are key for attracting FDIs, and increasing benefits from them. Because most of the FDIs in Serbia were market-seeking, privatization and services related FDIs, they had limited impact on agricultural production and export. To enhance its international competitiveness and export of agricultural products Serbia should attract more FDIs in agricultural greenfield and export oriented projects.

Key words: foreign direct investment, agriculture, Serbia

Author's address:

Dr Predrag Kapor
Fakultet za poslovne studije
Megatrend univerzitet
Goce Delčeva 9a
11070 Novi Beograd
e-mail: pkapor@megatrend.edu.rs

SELECTED ASPECTS OF LIFE AND HEALTH CONDITION OF THE RURAL POPULATION IN POLAND

Agnieszka Wrzochalska¹

Abstract. In the years 2000-2007, positive changes relating to the equipment of rural areas of Poland were noted, both with respect to selected elements of technical infrastructure and to fixed assets. An existing disproportion between particular groups of households and cities is still visible.

The assessment of the issues related to health condition of the rural population is very complex, as it includes not only hygiene, medical treatment, prevention and nutrition, but also questions related to culture and living and working conditions in rural areas. Such factors as individual resistance and genetic predispositions of individuals must not be left out either. It seems that at present the most important issue is the pro-health education of the rural communities. This results from the fact that more and more the health condition and health predispositions of the society are conditioned upon the general social and economic development, which translates to the educational achievements of the society.

Properly organised healthcare system offering successful treatment and encouraging disease prevention may contribute to the improvement in the state of health and the elongation of life span of rural population.

Key words: rural population, accession, health, EU, households, Poland

The World Health Organisation (WHO) Constitution of 1948 stipulates that “health is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity.” Recently the definition was completed with a phrase concerning the ability “to live a socially and economically productive life.”

¹ Agnieszka Wrzochalska Department of Social and Regional Policy, Institute of Agricultural and Food Economics - National Research Institute, ul. Swietokrzyska 20, 00-950 Warszawa, Poland, email: wrzochalska@ierigz.waw.pl

Since the second half of the last century several deliberations concerning social issues remain subject to the new economy. The aspect is closely related to the impact of human factor on the economic growth. Therefore, there exist a development regularity concerning all countries of the world, the significance of investment in human grows as countries achieve successive stages of economic development. Academic writers treat expenditure allocated to education or health care, as investment in the quality of human capital. The possibilities of human capital increase through investing in human. The quality of human capital increases not only as a result of: education, training and vocational training, migration, collecting data and academic research, but also due to health care (which influences life span, vitality, strength and verve of people).

The factors influencing health condition of the society can be grouped into those that result from the characteristics of the surrounding environment, hence, factors relating to the condition of the environment, work conditions, as well as to healthcare infrastructure. But at the same time, health condition is directly influenced by the behaviour and lifestyle of the society.

When defining the determinants of the health condition of the rural population, work characteristics of people engaged in agriculture should also be taken into consideration. Their work is characterised by different activities performed throughout a day, changing work conditions, irregular working hours, which on many occasions reach 10-12 hours and which in turn influences different meal times. Adverse weather conditions also have negative impact on health. Among these one can enumerate: constant changes of temperature, insulation, differentiated air humidity, and winds.

The expenses incurred for health care in Poland mostly come from the resources of the National Health Fund, state budget, local self-government budgets, official payments made by patients, but also the grey zone patient payments should be taken into consideration. As regards GDP, the health care expenditure in Poland accounts to about 6%, which in comparison to other European countries places our country at a distant position, in particular, because individual countries increased their expenditure for the purpose in the last years (Table 1).

While considering rural populations one must also keep in mind that the above mentioned conditions are interrelated with delays as regards healthcare infrastructure when comparing it to urban population. It is true that the majority of citizens use healthcare institutions financed by the National Health Fund, however, gradually in the years 2000-2005, increased the percentage of people that paid for medical services from their own resources (Table 2).

There is significantly less healthcare institutions within rural areas, and in consequence, the number of people per one such facility is twice as big in

comparison to a town or city (Table 3 and 4). The indicator illustrating the number of medical advice per one citizen in rural areas is also significantly lower. However, it should be emphasised that though, in slow pace, the percentage of medical advice given by medical experts increases. From 3.4% in 2001 to 6.1% in 2006.

Table 1 Health care expenditure in selected European countries (as GDP %)

11.0-10.1% GDP		9-8% GDP		7-6% GDP	
1999					
Germany	10.7	France	9.4	Italy	7.8
		Norway	8.8	Spain	7.7
		Sweden, Greece,	8.7	Czech Republic	7.2
		Belgium	8.5	United Kingdom	7.1
		Denmark	8.4	Finland	6.9
		Portugal	8.2	Ireland, Hungary	6.8
		Netherlands	8.1	Poland	6.2
		Austria		Slovakia	5.8
2005					
France	11.1	Netherlands	9.2	Finland, Ireland	7.5
Germany	10.7	Denmark, Norway,	9.1	Czech Republic	7.2
Belgium	10.3	Sweden	8.9	Slovakia	7.1
Portugal, Austria	10.2	Italy	8.3	Poland	6.2
Greece	10.1	United Kingdom,	8.2		
		Luxembourg	8.1		
		Spain			
		Hungary			

Source: Prepared on the basis of OECD data

Within rural areas the number of dental advice per one person is significantly lower in comparison to people in towns or cities (Table 1). It should be, however, emphasised that the value, also in case of urban population, is relatively low. Although recently the overall number of newly established pharmacies in Poland is not as high as it was in the 90. of the last century, the number of dispensaries at rural areas increases, which significantly decreased the number of people per one facility of this type. Despite the above, the number in rural areas is almost double in comparison to urban areas. In the opinion of the rural population not only the number of healthcare institutions is of major importance, but first of all, their distance, that is how close to the place of residence the concerned institution is, and how fast, if need be, one can reach it. The IAFE-NRI survey showed that in 2005 only 16% of villages had a pharmacy, and 13% had consultation rooms or medical care institutions. While inhabitants of over half

of surveyed villages had to travel 5 or more kilometres to this type of institution (Table 2).

Table 2 The percentage of citizens using healthcare institutions in the years 2000-2005, according to their place of residence (in %)

Specification	Healthcare institutions financed by					
	National Health Fund		own resources (i.e. paid by patients themselves)		employer (purchased subscription)	
	2005	2007	2005	2007	2005	2007
Poland in general	72.4	76.2	25.5	29.9	3.2	3.4
City with population of over 500 thousand people	77.7	76.9	37.0	42.6	7.4	9.8
City with population of less than 20 thousand people	70.0	74.0	23.4	26.6	2.5	3.4
Village	68.7	74.4	20.8	23.6	1.4	1.8
Farmers	63.9	71.6	18.9	24.3	0.5	0.3

Source: Prepared on the basis of Social Diagnosis 2007 – Objective and Subjective Quality of Life in Poland

The material status of rural population has a significant impact on their health condition. The major part in the structure of expenditure allocated to health care and personal hygiene by households is taken up by medicines. However, on many occasions the resources are not sufficient to buy the medicines (Table 6).

The performed surveys showed that in majority of households, generally within rural areas and in farming families (respectively in 40% and 33%) in 2007 a situation had place in which: the physician was asked to prescribe cheaper medicines; in over 45% of cases patients bought cheaper equivalents of the medicines on the advice of the pharmacist, and in over 60% of rural families the medicines were not bought. Only in 30% of cases the families tried to obtain additional funds to buy the required pharmaceuticals. The surveys of household budgets carried out by CSO showed that expenditure allocated to health care and personal hygiene per month (in 2006) in farming households account to PLN 21 per person and are slightly higher than expenditure allocated to alcohol and cigarettes.

Table 3 Healthcare institutions in Poland in the years
2001-2006, according to the place of residence

Specification	2001	2004	2006
Healthcare institutions			
City/town	5 466	9 036	9 955
Village	2 545	3 065	3 518
Including public (%)			
City/town	39.8	22.5	21.3
Village	62.0	43.7	33.1
people per 1 institution (in thousands)			
City/town	4.3	2.6	2.4
Village	5.7	4.8	4.2

Source: Prepared on the basis of: Statistical Yearbook of Agriculture and Rural Areas CSO 2007, 2006, 2005

Table 4 Medical advice provided by physicians in Poland in the years
2001-2006 according to the place of residence

Specification	2001	2004	2006
Medical advice provided by physicians			
City/town	178539	198109	208946
Village	34408	35227	38591
percentage of medical advice provided within rural areas	14.7	13.7	14.3
including expert advice within rural areas (in %)		5.4	7.0
Medical advice per 1 citizen			
City/town	7.6	8.4	8.9
Village	2.4	2.4	2.6
Medical advice provided in public institutions (%)			
City/town	58.5	42.8	37.0
Village	73.4	44.6	38.8

Source: Prepared on the basis of: Statistical Yearbook of Agriculture and Rural Areas CSO 2007, 2006, 2005

Table 5 Medical advice provided by dental technicians in Poland in the years 2001-2006 according to the place of residence

Specification	2001	2004	2006
Medical advice provided by dental technicians			
City/town	14309	16146	15973
Village	2397	2263	2259
Medical advice provided by dental technicians per 1 citizen			
City/town	0.61	0.69	0.68
Village	0.16	0.15	0.15
Medical advice provided by dental technicians in public institutions (%)			
City/town	41.1	25.9	20.8
Village	73.4	52.7	38.7

Source: Prepared on the basis of: Statistical Yearbook of Agriculture and Rural Areas CSO 2007, 2006, 2005

Another factors having impact on the health condition of the rural population are water supply system and sewage system, as well as actions involved in environment protection and health education of the society. The survey showed that in 2005 one-fifth of households was connected to water supply system and sewage system and had a bathroom, and almost one-third had a bathroom with hot water and a toilet (Table 6).

Table 6 Percentage of households equipped with technical and sanitary facilities in 2000 and 2005

Specification	Percentage of households	
	2000	2005
Water supply system and sewage system	13	20
Water supply system, sewage system and central heating	11	17
Water supply system, sewage system and bathroom	12	19
Bathroom, boiler and toilet	65	72

Source: Prepared on the basis of survey results carried out in 2000 and 2005

The situation significantly improved in comparison to 2000. All the systems gave the citizens possibility to easily maintain personal hygiene. Despite the positive changes at household level, there were also reported general negative

signals. Such as: occasional lack of portable water that made it necessary to bring it from elsewhere, disposing of refuse in forests and on roadsides or storing it on illegal landfills, leaking cesspools and pouring sewage over fields or directing it into rivers and ditches.

Table 7 Percentage of households, which differently reacted to lack of money to buy medicines in 2007, according to place of residence (in %)

City with population of over 500 thousand people	City with population of less than 20 thousand people	Village	Farmers
Asking the physician to prescribe cheaper medicines			
34.9	56.1	39.9	32.6
Buying cheaper equivalents of the prescribed medicines on the advice of the pharmacist			
43.2	46.8	44.7	43.5
Tried to obtain additional funds to buy the required medicines			
38.8	36.7	31.0	29.2
Decided to use hospital care which ensures medicines free of charge			
4.4	10.5	7.1	4.5
Did not buy the medicines			
67.3	60.7	61.0	63.8

Source: Prepared on the basis of Social Diagnosis 2007 – Objective and Subjective Quality of Life in Poland

All the above mentioned positive changes related to healthcare within rural areas, as well as environmental advantages (own food, fresh air, possibility to relax, as well as physical effort, which is constantly needed to perform many works) have impact on the life span of rural population, which is longer in comparison to urban population (Table 8), and moreover, the life span has significantly increased in the last years (in 2006 for men it was 70.6 years, and for women – 79.9 years).

This does not, however, change the fact that rural population suffers from the same civilisation diseases as urban population (Table 8). They primarily include cardiovascular system diseases and cancer. Common causes of death within rural areas are also all kinds of injuries and poisonings, as well as respiratory tract diseases and suicides. Many of the above are chronic diseases.

Recent years revealed a number of factors at the rural areas, which have a negative impact on the level of stress in this group². The changing economic situation in Poland and all over the world are not the only reasons of the problem, other reasons cover: unpredictable weather, time pressure, unpredictable events (natural disasters), government decisions (changes in legal regulations), harvested crops prices instability, problems with harvested crops sales, as well as geographical isolation of farmers..

Table 8. Life span in Poland in the years 2001-2006, according to the place of residence

Years	City/town		Village	
	men	women	men	women
2000	69,9	77,7	69,4	78,4
2005	70,9	79,1	70,3	79,5
2007	71,2	79,5	70,6	79,9

Source: Prepared on the basis of: Statistical Yearbook of Agriculture and Rural Areas CSO 2007, 2006, 2005

The group of farmers highly vulnerable to stress are managers of agricultural holdings, because of their responsibility for the welfare of a holding. Particularly difficult is the situation of managers from two groups: the eldest, i.e. in a post-working age and the youngest. The first group mentioned is often characterised by both: lower physical fitness due to age, health condition and other features, which cause some helplessness in the face of changes in the surroundings. In the second group of managers, on the other hand, prevails the feeling of excess burden with responsibility for the future of a holding and a rather difficult chores connected with managing. All the more when it is accompanied by the so-called "pressure of environment", i.e. assessment and comparison of actions of young managers who took over their holdings as a result of unfortunate chance event, such as father's death. The above mentioned factors, causing persistence of stress for longer periods of time, may lead to behaviour visibly decreasing the level of work safety³, as well as they can induce other health problems or even, in extreme cases, cause alcohol abuse.

² According to the National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH) in the US farmer is among the top ten (out of 130 surveyed) most stress-inducing occupations.

³ According to the mass statistics of Central Statistical Office (CSO), in 2005 psychological and physical burdens were the cause of 9.8% of the registered work accidents in agricultural holdings. (Statistical Yearbook, CSO 2006, Chapter VI. Labour Market).

Conclusions

The health condition of rural population is influenced by a number of factors relevant to the whole society, but also by a number of conditions related to the characteristic of work in agriculture and life conditions in rural areas. To improve the health condition of rural populations it is necessary to undertake actions involving mainly better access to health care institutions. The entire health care infrastructure must be connected with communication networks (i.e. giving the possibility, both to the patient to reach this type of institution easily and efficiently, as well as to the specialised rescue team to reach the patient, but it should also provide possibility of fast phone or e-mail contact with the institution).

Health education promoting appropriate behaviour is crucial within rural areas, because the farmer's behaviour in case of emergency in many cases depends exclusively on him/her, because while performing work in the open he or she most of the time is completely isolated, he or she occupies a single job and is out of control of all other people.

Some social organisations take up actions aiming at health education at rural areas. For example, the Agricultural Social Insurance Fund (KRUS), carries out training but they are still too few. The education element together with farmer's awareness influences his or her workplace security.

Health condition and predisposition of society support other processes determining progress and socio-economic development of the country.

Good health directly translates into work engagement and work efficiency of a person, his or her educational achievements, and all of the above translates into achievement of social welfare.

Bibliography

1. Cież J. 2007. Stres jako przyczyna wypadków przy pracy w rolnictwie w świetle literatury zagranicznej, materiały z XIV Międzynarodowego seminarium ergonomii, bezpieczeństwa i higieny pracy, Instytut Medycyny Wsi, Lublin, 41-42.
2. Czapiński J., Panek T. 2007. Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa, 64, 88, 146.
3. Diagnoza Społeczna 2005 - Warunki i jakość życia Polaków, pod red. J. Czapiński i T. Panek, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa 10.01. 2006
4. Roczniki Statystyczne GUS 2000-2006

5. Roczniki Statystyczne Rolnictwa i Obszarów Wiejskich GUS 2007, 2006, 2005
6. Sikorska A. 2006. Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005. Projekt badawczy nr 1 H02C 03528. IERiGŻ-PIB, Warszawa, 47-48, 83.
7. Sikorska A. 2007. Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi a proces włączania się Polski do wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej. Synteza, Projekt badawczy nr 1 H02C 035 28. IERiGŻ-PIB, Warszawa. 45-49, 91-95.
8. Wrzochalska A. 2006. Poziom życia wiejskich rodzin rok po akcesji do UE. Raport nr 36. Program wieloletni. IERiGŻ-PIB, Warszawa, 45-50.
9. Wrzochalska A. 2005. Wybrane cechy społeczno-ekonomiczne ludności wiejskiej a rozwój wsi i rolnictwa. Raport nr 3. Program wieloletni, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 19-23.
10. Zwoliński Ł, Wrzochalska A. 2008. Промени в социално-икономическото положение след влизането на Полша в ЕС”, (Przemiany warunków społeczno-ekonomicznych po wstąpieniu Polski do UE), Икономика и управление на селското стопанство, № 3/ 2008, София
11. Wrzochalska A. 2008. Условия на живот и здравословно състояние на селското население след присъединяването на Полша към ЕС, (Warunki życia i zdrowia ludności wiejskiej po akcesji Polski do UE), Икономика и управление на селското стопанство, № 3/ 2008, София
12. Wrzochalska A. Zwoliński Ł., Dudek M. 2007. Ocena zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi w latach 2000-2005, Raport PW nr 79, IERiGŻ-PIB, Warszawa
13. Zwoliński Ł. 2007. Wybrane cechy demograficzne ludności wiejskiej w latach 2000-2005, Raport nr 58, Program Wieloletni, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Примљено: 17.01.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

САВРЕМЕНА ЉУДСКА ДЕЛАТНОСТ (ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, МЕНАџМЕНТ И МЕНАѢЕР)

М. М. Дробац¹

Абстракт: Аутор у раду сагледава неколико значајних елемената савремене људске делатности стављајући акценат на *промене* у глобалном друштву, култури и економији, које својом турбулентношћу узрокују драматичан тренд раста међународне размене, нпр. у трговини, култури, људима, идејама и сл. Претходно указује да је у фокусу интересовања процес *глобализације* с аспекта присуства тоталитаристичких тенденција економски супериорних земаља (појединачно или мањих група) и консеквенција таквог понашања на међународне односе.

Посебно место у анализи наведеног друштвеног феномена припада „осветљавању“ економске суштине и значаја термилошких одредница *менаџмент* и *менаѢер* и њиховом месту и улози у савременом људском деловању.

Кључне речи: глобализација, менаџмент, менаџмент у агробизнису, менаѢер, менаѢерски тим, нове технологије.

Увод

Почетак XXI века карактеришу интензивни процеси који се манифестују кроз хетерогене промене и изазове у свим сферама живота, нарочито економије, показујући све своје предности и недостатке, вредности, глобално тржиште, иницијативе и тенденције. Дакле, актуелни тренутак у светским размерама чини особеним, поред осталог, процес *глобализације*. Овај универзални процес (обликовање глобалне политике, економије и друштвеног живота планете) има велики потенцијал, али и наглашене контроверзе, тим пре што се процес глобализације интензивно намеће

¹ Др Милорад М. Дробац, доцент, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад

људима, народима и државама једнострано, према моделу западне цивилизацијске парадигме (S. Stojanović, 2005.: 23).

Управљање (менаџмент) је феномен чији корени досежу у праскозорје цивилизације. У актуелном тренутку овом феномену припада једно од централних места у знатижељи и потреби човека. Нарочито интересовање и потреба за менаџментом је присутна неколико последњих десетина година, када постаје универзално средство и обавезан алат пословних људи на целој планети. Важност менаџмента је узрочно повезана са актуелним турбуленцијама у свету (друштвене, политичке, економске), повећањем комплексности и специфичности рада и као концепт, постаје битан за све организације у условима све динамичнијих промена.

1. О глобализацији и „глобалном селу“

Незамисливо је користити термин *глобализација*, а не поменути врло актуелну сложеницу „стварање глобалног села“, која подразумева приближавање најудаљенијих дестинација света и потенцијално остваривање парадигме о већем протоку и размени идеја, информација, људи, добара, новца, технологија и др.

Ретки су данас примери људске делатности (профитне и непрофитне) у којима се не препознају елементи иностраности и глобализације (разне робе, услуге, трансфери, уметност и култура са својим производима, спорт, наука итд.). Дакле, данашњи човек егзистира у условима глобалног тржишта и конкуренције, што указује на чињеницу да су на нивоу „глобалног села“ доминантна и правила (мерила) глобалног тржишта и светске конкуренције.

Имајући у виду укратко наведене особености савременог тренутка у глобалној економији и међународним односима, немогуће је занемарити аспект менаџмента и дефинисања феномена глобализације. У томе контексту, Dž. Stoner (Dž. Stoner), E. Friman (E. Friman), и D. Džilbert (D. Gilbert) док су чинили анализу кретања у „глобалном селу“ закључују и формулишу дефиницију појма *глобализација*, као сазнање да организација и послови у организацији треба да имају међународну, а не локалну перспективу (Dž. Stoner i dr., 2002: 112).

Наведена дефиниција индиректно указује на битне карактеристике и суштину глобализације, наглашавајући интензитет и фреквентност роба, људи, капитала и информација у међународним односима и све веће повратно дејство тих „кретања“ на домицилне организације и институције, преко делатности које обављају. Повратно деловање спољних фактора на домицилне субјекте разних делатности (привреда, непрофитне делатности и

сл.) нарочито је уочљиво код носилаца производње и услуга који су битно зависни од нових технологија (фармацеутска, рачунарска, аутомобилска индустрија, телекомуникације, итд.), што не искључује утицај глобализације и на тзв. традиционалне прерађивачке секторе, где се истичу нарочито прехранбена индустрија, индустрија текстила и обуће, итд.

Место и успешност привредних субјеката и институција поједине земље у условима глобализације најбоље се манифестује ако су наведени субјекти респектабилни и просперитетни у светским размерама, према индикаторима глобалне светске конкуренције. Није довољно бити међу најбољим субјектима на домицилном тржишту. То је само један од фактора за стратегијско разматрање и сагледавање расположивих потенцијала и усвајање пословне стратегије за плански и организован „напад“ на страна тржишта. Међутим, глобализацију, као доминантан друштвени феномен данашњице, треба схватити и као носиоца изузетно негативних појава, нпр. у политици, економији, култури, науци, спорту и сл., у крајњем, у свим сферама људске активности и ако је у функцији једне или неколико најразвијенијих земаља света, као што је случај данас, када је у функцији САД кроз остваривање парадигме о „новом светском поретку“. У процесу успостављања глобалног поретка све очигледније је присуство тоталитаристичких тенденција великих сила (нарочито САД) које се манифестују преко *принципа ексклузивности, снаге капитала и употребе војне силе*. Присуство ових и осталих фактора представља изазов и погодну основу за све оно што кореспондира глобалном ризику и претњама у свим сферама личне и колективне егзистенције човека.

Ипак, посматрајући процесе глобализације са аспекта менаџмента предузећа, организације, компаније, институције или неке друге асоцијације, намеће се закључак да је глобализација „сознање“ о немогућности лимитирања пословања различитих профитних или непрофитних субјеката на тржишту које је омеђено националним границама, тј. да има локалну перспективу, него да је природно усмерено на међународно тржиште и глобалну конкуренцију. У суштини,

сагледавајући меру позитивних и негативних ефеката глобализације, може се констатовати да превлађују позитивни ефекти.

2. О менаџменту и менаџерима

Схватање суштине менаџмента је вероватно најтежи почетни проблем у изучавању ове тематике. У изворном облику, термин „*менаџмент*“ (енгл. management) значи: 1. екон. дисциплина која проучава начине рационалног организовања и управљања производњом, радним процесима, људским

способностима и сл. 2. процес и начин вођења и организовања предузећа, установе итд. 3. руководство, скуп људи који имају управљачке дужности у предузећу, установи итд. (И. Клајн, М. Шипка, 2006: 751).

Више значајних теоретичара, у овој области, покушало је дати своју генерализацију менаџмента. Поред осталих, Isak Adizes (Ichak Adizes) је бавећи се морфологијом појединих термина закључио да је менаџмент израз енлеског корена (енгл. manage – управљати) и да у томе значењу има у нашем језику синониме, нпр. управљати, располагати, руководити, одлучивати, регулисати, контролисати, мотивисати, владати, доминирати, планирати и сл.

Опредељујући се између много различитих дефиниција можемо сасвим коректно изразити суштину менаџмента тврдећи да је то мисаона (свесна) проактивна управљачка делатност човека у различитим субјектима (организације, институције) домицилног или међународног значаја, која се реализује кроз процесе (фазе) планирања, организовања, вођења и контроле расположивих ресурса (људски, материјални) ради реализације постављених циљева организације.

Извориште појма менаџмента треба тражити у научним дисциплинама као што су, нпр. теорија система, кибернетика, организација рада, социјологија, филозофија, технологија и остале дисциплине које се базично интересују за вештине свесног (мисаоног) понашања и деловања човека од основне ћелије друштва (породица) до најкомплекснијих система организовања и деловања интерног и екстерног карактера и значаја. Прихватање менаџмента као науке почиње у првим годинама XX века, као новог концепта научног управљања. Основу овог концепта управљања поставио је F. Tejlor (Taylor, F. W.) називајући је „принципи научног управљања“ (F. Taylor, 1967: 11).

Од настанка до данас, наука о менаџменту је прошла пут развоја од рудиментарних почетака преко класичног, иновативног, стратегијског, предузетничког до људски оријентисаног менаџмента као најновије парадигме (теорије) о менаџменту (J. Воšković, 2008: 8).

Посебно место и значај у науци и пракси има менаџмент у агробизнису, тј. управљање ресурсима у организацијама у сектору пољопривреде, имајући у виду и примарну аграрну производњу и прерађивачку производњу, која базира на сировинама из аграра. Наиме, особености продукције и потрошње производа пољопривредног порекла (агро-прехрамбени производи) одређују оквире и специфичности менаџмента у агробизнису. У пољопривредној производњи се не одвијају само процеси рада, трансформације материјала и енергије, већ и процеси биолошке синтезе, који изискују посебну пажњу агроменаџера. Управљање ресурсима у

пољопривредним организацијама је далеко сложеније него у другим привредним организацијама. Сложеност проблематике управљања везује се, управо, за одређене специфичности појединих фактора производње, као што су земљиште, сточни фонд, дугогодишњи засади, генетски и људски ресурси (М. Vujičić, 2001: 42).

У савременом тржишном окружењу, управљање ресурсима организација у агробизнису не сме се препустити стихији. Менаџмент у области агробизниса има наглашену улогу и место, како на *микро* нивоу (посед, газдинство, фарма, пољопривредна организација, задруга), тако и на *макро* нивоу (до нивоа државе).

Актуелни тренутак живота, рада и понашања цивилизације, поред осталих особености, карактереше „глад“ за новим технологијама, начин живљења је потпуно различит од оног од пре 20 -30 година, схватање, манифестација и облици савремене тржишне (и сваке друге!) конкуренције су потпуно нови. Наведене карактеристике указују на неопходност и захтевају потпуно нови профил менаџмента.

Савремени *менаџери* (лидери) на светском тржишту се сучелавају са великим бројем комплексних изазова, које морају елиминисати, како би остварили циљеве организација (предузећа, компанија) и институција на чијем се челу налазе. Овим проблемом су се бавили Gregori Dž. Des (Gregory G. Dess), Dž. T. (Tom) Lampkin (G. T. Lumpkin) и Alen B. Ajsner (Alan B. Eisner) закључујући да су заслуге за успешност (или неуспешност) организације на тржишту у директној зависности од „погледа“ на лидерство: „романтичарски“ поглед и поглед „екстерне контроле“ (G. G. Dess i dr., 2007: 7). У „романтичарском“ погледу на лидерство, подразумева се да је менаџер најбитнији услов успеха или неуспеха појединачне организације, док у другом случају уместо имплицитних претпоставки да је лидер најважнији фактор који утиче на крајњи успех организације, пажња је усмерена на спољне факторе који могу позитивно или негативно да утичу на успех неке организације, тј. фирме (G. G. Dess i dr., 2007: 8).

Ови „погледи“ нису потпуно исправни, као приступ, али су неопходни и морају се императивно уважавати у изучавању стратегијског менаџмента. Ипак, премиса је да менаџери заиста имају важну улогу, с тим, да је њихова перманентна обавеза да увек искористе повољне прилике, да буду стално спремни да се суоче са опасностима у екстерном окружењу и да изузетно познају потенцијале (ресурсе и капацитете) своје организације.

Менаџери су лица која су најодговорнија за усмеравање свих активности неке организације и институције у смеру оптималног остваривања циљева наведених профитних и непрофитних субјеката. Њихово приоритетно задужење није само постављање дугорочних стратегија и очекивање да ће се

оне успешно остварити, већ реализовање, нарочито, *планирања, организовања, вођења и контроле*, имајући у виду мноштво изазова и изванредних прилика које егзистирају на глобалном тржишту. Дакле, они не могу себи дозволити да се баве тзв. „инкременталним (постепено дозираним) менаџментом“, који подразумева да је посао менаџера скуп малих промена ради поправљања ефикасности пословања фирме (Е. М. Porter, 1996: 61-78), него морају ићи још даље, више и боље.

Квалитетан менаџер је човек који своју успешност у послу темељи на расположивим знањима (и искуству), вештинама и способностима да има што више информација о средини организације (предузећа, компаније), које му омогућавају да се успешно "носи" са променама у конкретној средини. Менаџерски послови су: комуникација, планирање, одлучивање, управљање људима, организација, контрола послова, познавање финансија, познавање своје области или професије. Просечан менаџер је далеко од побројаних и неопходних квалификатива (R. Oldcorn, 1990: 24).

У актуелном тренутку, већи број значајних аутора у својим истраживањима препознаје и конкретизује лимите менаџера појединаца, указујући на немогућност да један човек успешно обавља истовремено функције њих неколико (произвођача, предузетника, управљача) и предлажу формирање „менаџерског тима“, који ће менаџерску функцију извршавати квалитетно (I. Adizes, 1989: 23). Поред тога, они дају сугестију да „тимови“ буду екипирани од стручњака различитих профила, који су спремни да брзо уче, имају довољно маште и креације и да перманентно стреме ка иновацијама и „новим стварима“ (P. F. Drucker, 1991: 192).

Прихватајући наведене ставове, R. Oldcorn (R. Oldcorn) и Dž. A. Jung (J. A. Joung) сматрају да менаџери у условима све већих „турбулентности и комплексности средине“ морају имати наглашене лидерске карактеристике и предузетнички дух, тј. „профил“ и особине дипломате, убедљивог и квалитетног преговарача, увек спремног за консензус, да је човек с визијом, стратешки планер, координатор и да доноси правовремене и квалитетне одлуке. У прилог овим гледиштима су и тврдње да је у претходних 30 – 40 година било много више менаџера него лидера и лидерства (H. G. Naas, 1992: 55-56), тј. било је више оних који су се бавили интерним проблемима организације (фирме, компаније) него екстерним активностима и стратешким планирањем.

Дакле, уместо да своју улогу схватају као улогу чувара непроменљивог стања, данашњи менаџери (лидери) морају да буду *проактивни*, да предвиђају промене, да се непрекидно усавршавају и, кад је то потребно, у својим стратегијама направе драматичне промене. Стратегијски менаџмент једне организације мора бити истовремено и процес и начин размишљања у целој организацији (G. G. Dess i dr., 2007: 8-9).

Закључак

У раду је изведена кратка анализа неколико битних појмова, тј. елемената (глобализација, менаџмент и менаџер), који обележавају и незаобилазни су при сагледавању савременог људског деловања.

Иако глобализација подразумева много шире аспекте друштва, у жижи нашег интересовања је економски аспект овог феномена, односно њено деловање на либерализацију трговине. Глобализација у менаџменту представља маркетиншки термин јер указује на „раст и ширење међународног тржишта добара“, нпр. хране, аутомобила, средстава за хигијену и сл.

У периоду након завршетка Другог светског рата, ефекти глобализације су видљиви, нарочито у изузетном развоју трговине. Међутим, већ од 1970-тих година човечанство почиње, све интензивније, да осећа упозоравајуће и негативне ефекте глобализације. Негативан тренд у светској (глобалној) економији кулминирао је првих година XXI века, узрокован пре свега, *супремативним* и *тоталитаристичким* понашањем најмоћније економске силе на свету (САД) и мање групе осталих високоразвијених земаља (В. Британија, СР Немачка, Јапан, Шпанија и др.). Последице су катастрофалне, а економска рецесија, која је почела у САД (октобар 2008.г.), узима „харач“ целом свету.

Менаџмент је модерна наука која се, за кратко време, доказала у пракси и према тврдњама највећих ауторитета у овој области, представља „науку друге половине двадесетог века“. Извориште значаја менаџмента је круцијална важност управљања и руковођења (микро и макро ниво) за целокупни привредни развој било које земље. Резултати имплементације ове науке, која обухвата читав низ области и дисциплина, у савременој пракси су немерљиви. Практичну примену менаџмента остварују менаџери различитих нивоа (оперативни, тактички и стратегијски).

Значај менаџера расте из дана у дан, сходно расту претњи и изазова из ближег и даљег окружења. Све наглашеније турбуленције, комплексност и особености рада од организације до нивоа „глобалног села“ захтевају способне и успешне менаџере, који то не могу постати „преко ноћи“, већ перманентним образовањем и усавршавањем. У актуелном тренутку, неспорна је тврдња да је менаџерски „еснаф“ *елита*, која је стратегијски ослонац најразвијенијих земаља у свету. Место и улога менаџера, у нашој земљи, били су мање вредновани, али у савременим условима они добијају све више у значају.

Литература

1. Adizes, I. (1989.), *Kako riješiti krizu upravljanja*, prevod s engleskog jezika, Globus, Zagreb.
2. Bošković J. (2008.), *Strategijski menadžment*, Pobjeda, Podgorica.
3. Vujičić, M. (2001.), *Ekonomika poljoprivrede*, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
4. Dess, G. G., Lumpkin, T. G. i Eisner, B. A. (2007.), *Strategijski menadžment: teorija i slučajevi*, Treće izdanje, Data status, Beograd.
5. Drucker, F. P.(1991.), *Inovacije i preduzetništvo*, prevod s engleskog jezika, Privredni pregled, Beograd.
6. Клајн, И. и Шипка, М. (2006.), *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад.
7. Oldcorn, R. (1990.), *Menadžment*, prevod s engleskog jezika, Svjetlost, Sarajevo.
8. Porter, M. E. (1996.), *What is strategy?* Harvard Business Review 74(6).
9. Stojanović, S. (2005.), *Bezbednost i izazovi globalizacije*, časopis „Vojno delo“, Beograd, godina 57., broj 1, str. 23-42.
10. Stoner, G., Friman, E. i Gilbert, D. (2002.), *Menadžment*, Zelind, Beograd.
11. Taylor, F. W. (1967.), *Naučno upravljanje*, Rad, Beograd.
12. Haas, G. H. i Tamarkin, B.(1992.), *Leader Within*, Harper Colins, New York.

Примљено: 14.01.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 005.44:65.012.32

**MODERN HUMAN ACTIVITY
(GLOBALISATION, MANAGEMENT AND MANAGER)**

Milorad M.Drobac, Ph.D.
Faculty for legal and business studies, Novi Sad

Abstract

In work author perceives couple significant elements of modern human activity putting accent on *changes* in global society, culture and economy, that with its turbulents causes dramatic growth trend in international exchange, for example in trade, culture, people, ideas, etc. Previously wrote shows that in the focus of interest is process of globalization from the aspect of presence of totaliristic tendencies in economy superior countries (individually or in small groups) and consequence of that behavior on international relations.

Special place in analysis of mentioned social phenomenon belongs to "illumination" of economy essential and importance of terminology determines *management* and *manager* and its place and role in modern human activity.

Key words: globalization, management, management in agribusiness, manager, manager team, new technology.

Author's Address:

Dr Milorad Drobac
21000 Novi Sad
Ul. Miše Dimitrijevića 71
Telefoni: 021/6541-359; 064/615-91-28
e-mail: bochar_48@yahoo.com

КОНФЛИКТНОСТ ЦИЉЕВА КАО ПРОБЛЕМ КОРПОРАТИВНОГ УПРАВЉАЊА СА АСПЕКТА СТЕЈКХОЛДЕР КОНЦЕПТА

С. Вујовић¹, И. Стефановић, Славиша Вучуревић²

Резиме: Савремене корпорације представљају организационе системе са обично великим бројем заинтересованих страна за резултате њиховог деловања. Различите стране имају различите интересе, а самим тим и циљеве, који често могу да буду у међусобној колизији, због чега долази до одређене врсте конфликта у њиховој реализацији. Ово је један од основних проблема стратегијског менаџмента у савременим корпорацијама. Решење се може пронаћи у адекватној имплементацији стејкхолдер концепта, којим ће се уважавати интереси свих заинтересованих страна, али уз претходно јасно дефинисане приоритете.

Кључне речи: Стејкхолдер концепт, циљ, корпорација.

Увод

Савремено друштво егзистира у ери информација, односно у ери страховите експанзије информационих и комуникационих технологија. Ова врста, до сада невиђене револуције, је један од главних узрочника свих промена у којима се читав свет налази. Трендови најављују да ће се доба у коме живимо, а које многи називају добом дисконтинуитета, наставити. Окружење ће постати још променљивије и непредвидљивије.

У таквим условима, све организације ће морати да радикално измене своју филозофију деловања и да темељно преиспитају сопствени положај на тржишту, као и улогу коју имају у процесу привредне репродукције. Због тога је излишно истицати да традиционалан начин њиховог функционисања

¹ Др Славољуб Вујовић, мр Иван Стефановић, Висока школа за пословну економију и предузетништво, Митрополита Петра 8, Београд.

² Мр Славиша Вучуревић, Меридијан Беокер, Београд.

једноставно више није прихватљив. У ранијем периоду, организације нису бивале изложене променама високе фреквенције и интензитета у сопственом окружењу, као што је то случај данас.

Овај проблем се додатно усложњава у случају корпорација.³ С обзиром да њих одликује далеко сложенија власничка структура и да обично постоји далеко већи број заинтересованих страна за резултате њиховог деловања (него што је то случај са другим облицима институционалног организовања), може се лако закључити да начин на који се њима управља мора да претрпи драматичне промене. Другим речима, неопходно је редефинисати циљну функцију корпорација.

1. Редифинисање циљне функције корпорација

Свака корпорација има сопствену циљну функцију, односно скуп циљева који детерминишу правац њеног деловања. Традиционално гледано, корпорације по својој природи имају један основни циљ, а то је генерисање максималног профита у односу на количину уложеног капитала. Овакав начин посматрања циљне функције корпорација је био доминантан у веома дугом временском периоду. Прецизније, у питању је период индустријске ере и капиталистичког друштвеног уређења. Капиталиста је посматран као особа која поседује средства за рад, предмете рада и земљиште, на основу чега је у позицији да ангажује радну снагу која му "изнајмљује" своју енергију којом утиче на процесе рада. У то време је једина циљна функција корпорација била максимизација приноса на уложена средства. Међутим, времена су се променила. Наглим развојем науке и технологије, а посебно сегмента информационих и комуникационих технологија, што је додатно убрзало процес глобализације, ушли смо у нову еру која се радикално разликује од претходне. Реч је о ери знања и информација, односно о ери брзих промена и високе неизвесности у пословању. У питању је постиндустријска ера коју карактерише посткапиталистичко друштвено уређење (Drucker, 1995).

Захваљујући настанку постиндустријске ере, многе ствари у начину корпоративног деловања су се промениле. Као пример се може навести радикална промена основних фактора који утичу на конкурентску предност. У индустријској ери су основни фактори који су утицали на изградњу конкурентске позиције били компаративне природе, односно у питању су били претежно фактори као што су: квалитет земљишта и клима (у случају корпорација које делују у пољопривредној индустрији), географска локација

³ Термин "корпорација" је преузет из америчког права, а односи се на акционарско друштво (Дракулић, 2001).

на којој се корпорација налази, изграђена инфраструктура итд. Са променом ове ере, дошло је до револутивних промена у целокупном начину живота и рада људи, а самим тим и до промене фактора који утичу на конкурентски положај корпорација. Са компаративних предности прешло се на компетитивне предности, односно на предности које се тичу знања и вештина свих запослених, али и корпорације као целине. Са економије обима и обично врло диверзификованих активности којима су се корпорације бавиле, прешло се на стратегију сужавања делатности и развоја само у оним сегментима у којима су оне најбоље, односно прешло се на стратегију развоја језгра компетенција (Савић, Стефановић, 2006). Ове новонастале околности, али и многе друге које су продукт модерног доба (нагло повећање транспарентности тржишта и доступности производа и услуга на глобалном нивоу, радикално повећање конкуренције у скоро свим привредним сегментима, драстично повећање софистицираности понуде и тражње, итд) довеле су до великих промена у природи циљне функције корпорација.

Ово је било неизбежно јер је основна карактеристика капитализма била моћ капиталиста, односно њихово поседовање земље, машина и капитала. Данас, највећа концентрација моћи се налази у рукама институционалних инвеститора, односно пензионих и инвестиционих фондова, као и осигуравајућих друштава. Власници тих фондова и друштава, путем акција, су најчешће многобројни људи који су запослени на најразличитијим пословима (реч је о распршеној структури власништва). Овде имамо парадокс да радници, поред своје радне снаге, на индиректан начин поседују и управљају и преосталим факторима производње преко акција које поседују, што је неминовно и морало да доведе до промене циљне функције корпорација.

2. Прелазак на стејкхолдер концепт

На промену циљне функције корпорација су утицали сви фактори које смо до сада набројали. Традиционална циљна функција корпорација, као концепта управљања предузећем на основу власништва над његовим уделом, тј. акцијама, је ишла у прилог искључиво власницима (у овом случају одређеном броју акционара). Циљ је био да се максимизира принос, односно профит на ангажовани капитал. Другим речима, циљна функција се традиционално огледала у максимизацији следећег израза:

$$\text{Принос} = \frac{\text{Профит}}{\text{Ангажовани капитал}} \times 100$$

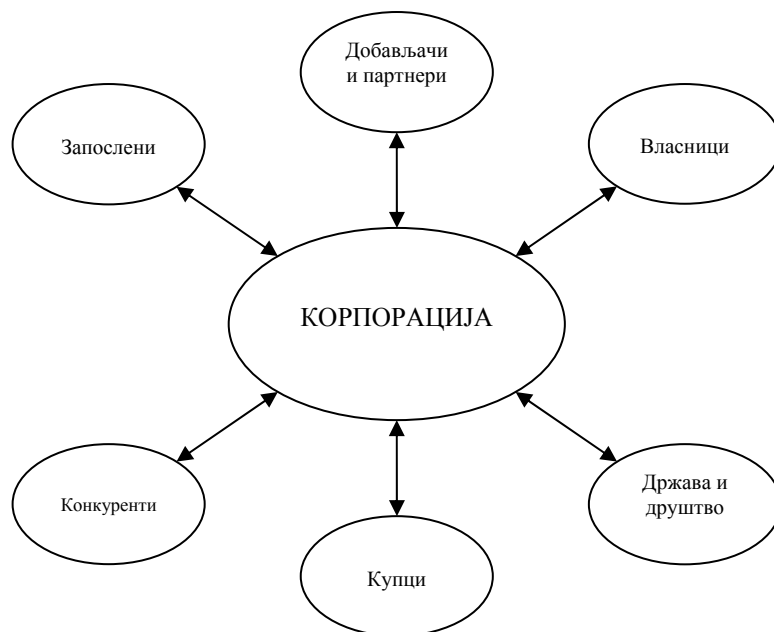
Ова циљна функција је позната као шерхолдер приступ управљању (енгл. *shareholder*). Заснива се на премиси да су општи организациони циљеви пре свега строго детерминисани власничком структуром, односно мотивацијом власника, као и начином управљања (Porter, 1990), односно да коначне одлуке доносе власници капитала (Вујовић, 2003). Циљ ове функције је да се целокупна организација у потпуности фокусира на повећање вредности њених власника. У ову сврху се користе различити показатељи перформанси организација, који су превасходно рачуноводственог карактера. Један од њих је у последње време наишао на запаженију примену у теорији и пракси. У питању је концепт додате економске вредности (енгл. *EVA – Economic Value Added*) као савремени концепт мерења перформанси корпорација. Њиме се врло успешно утврђује у којој мери се креира вредност за акционаре током времена. EVA је заправо апроксимација стварног економског профита корпорација. Њиме се утврђује износ за који зарада корпорације у позитивном или негативном смислу одступа од минималне захтеване стопе приноса коју би акционари могли да остваре инвестирањем у друге хартије од вредности или пројекте упоредивог ризика (Пешаљ, 2006).

Међутим, промена ере у којој се налазимо је условила промену укупних услова пословања, а самим тим и промену циљне функције корпорација. Овде је потребно напоменути да се једна од основних последица научно-технолошке револуције огледа у убрзаном развоју свести појединаца, али и друштва у целини, што је такође у великој мери утицало на развој савременог приступа организационом деловању. Услед ове чињенице, корпорације су у великој већини морале да прилагоде своју циљну функцију новонасталим околностима. Са увелико развијеног шерхолдер приступа се прешло на стејкхолдер приступ (енгл. *stakeholder*). Стејкхолдери су сви субјекти (организације и појединци) који имају било какав интерес (директне или индиректне природе) у односу на функционисање посматране организације (корпорације). Јасно је да је овде реч о релативно широком спектру заинтересованих страна. У питању су: власници, менаџмент и остали запослени, купци, добављачи, партнери, конкуренти, држава, и друштво у целини. Од свих набројаних заинтересованих страна, једина страна која је заинтересована у негативном смислу за функционисање посматране корпорације јесте конкуренција. Све остале стране су заинтересоване за успешно деловање исте.

3. Конфликтност циљева у стејкхолдер концепту

Стејкхолдер приступ управљању полази од претпоставке да корпорација треба да остварује циљеве свих стејкхолдера. Она треба да буде

у стању да перманентно задовољава потребе свих заинтересованих страна и на тај начин обезбеди себи основу за несметан раст и развој. Слика 1 илуструје стејкхолдер концепт.

Слика 1. *Стејкхолдер концепт као циљна функција корпорација*

Међутим, различите групе стејкхолдера имају различите интересе у корпорацији, што значи да су њихови циљеви обично различити, понекад чак и супротстављени. Купци представљају примарне стејкхолдере, односно стејкхолдере о чијим интересима корпорација треба првенствено да брине. Купци су заинтересовани да задовоље своје жеље и потребе куповином производа или услуга неке организације, али да однос квалитет-цена буде што већи. Другим речима, купци теже да набаве што квалитетније производе или услуге по што нижој цени, при чему у цену треба укључити износ новца, али и време и енергију који су утрошени да би се дошло до њих. Добављачи и партнери су заинтересовани да, са организацијом са којом сарађују, остваре дугорочне односе који ће бити у функцији максимизације њиховог профита. Запослени теже да у предузећу остваре што веће плате, али и друге бенефиције као што су социјално и пензионо осигурање, пријатан амбијент на послу, могућност напредовања и професионалног развоја итд. Држава и

друштво у целини су заинтересовани да корпорација запошљава што већи број људи, поштује законске прописе, плаћа порез, брине о очувању животне средине итд. Конкуренти су једина група стејкхолдера који нису заинтересовани за добробит посматране корпорације. Разлог је прилично јасан; без постојања посматране корпорације, тржишни удео конкурената би био већи, а самим тим би и њихова укупна добит порасла. Власници (акционари) представљају резидуалну групу стејкхолдера. Овај концепт заговара идеју да ће акционари остварити своје интересе у корпорацији (који се односе на максимизацију приноса на уложени капитал) тек када сви остали стејкхолдери буду задовољени. Степен задовољења акционара као резидуалних стејкхолдера је у директној корелацији са степеном задовољења осталих стејкхолдера (ово наравно не важи за конкуренте).

Очигледно је да различите групе стејкхолдера имају различите интересе у корпорацији, што значи да су њихови циљеви обично различити, понекад чак и супротстављени, што доводи до конфликтности између њих. Нпр. циљ акционара који се односи на максимизацију приноса на уложена средства је у супротности од циља запослених, а то је максимизација личних доходака. Повећање плата доводи до повећања трошкова, што даље води смањењу профита, а самим тим и смањењу зараде акционара. Следећи пример конфликтности циљева можемо пронаћи између власника и менаџера. Већ је речено да власници имају за циљ максимизацију профита. С друге стране, менаџери на овај циљ пре гледају као на принуду него као на циљ. Њихови циљеви су: раст предузећа, обим продаје, менаџерске бенефиције и тржишно учешће (Weir, 1995).

Конфликтност циљева се огледа и у њиховом временском хоризонту. Дугорочни циљеви су по својој природи обично у супротности са краткорочним циљевима. Нпр. са аспекта власника, краткорочни циљ се огледа у максимизацији зараде, док је дугорочни циљ континуалан раст и развој организације, односно дугорочна могућност генерисања профита. Јасно је да су ови циљеви у одређеној мери супротстављени. Док први циљ изискује извлачење што већих сума новца из организационог система, реализација другог циља захтева реинвестирање што већих количина капитала, односно што мању потрошњу ван граница система. Решење поново треба тражити у балансу између реализације дугорочних и краткорочних циљева. Запостављањем једне стране, организација неће бити у стању да функционише на адекватан начин и убрзо ће запасти у кризну ситуацију.

Стејкхолдер приступ заговара идеју да је потребно успоставити циљну функцију корпорације, која ће направити оптималан баланс у задовољавању циљева свих заинтересованих страна, тако што ће се у потпуности уважити маркетиншка концепција пословања и поћи од жеља и

потреба купаца, да би се потом задовољили интереси осталих страна, а на крају и акционара као резидуалних стејкхолдера. Успех овакве циљне функције корпорације лежи у способности менаџмента да перманентно балансира у достизању циљева свих интересената на начин који ће да обезбеди стабилан раст и развој корпорације у дугорочном смислу.

Систем за мерење перформанси корпорације са оваквом циљном функцијом је далеко сложенији од система који су коришћени у индустријској ери, односно од система као што је EVA или општеприхваћени систем рачуноводствених показатеља. Јасно је да су ови системи претежно оријентисани на мерење финансијске успешности, односно на мерење остварења циљева власничке структуре. Међутим, стејкхолдер приступ управљању се заснива на далеко компликованијој циљној функцији у коју су инкорпорирани интереси већег броја страна. Самим тим, при оваквој циљној функцији, наведени системи мерења не могу остварити добре резултате. Због тога су начињени бројни покушаји да се изграде и имплементирају системи који ће бити у стању да измере перформансе корпорација које су од интереса за све стејкхолдере. Као успешнији покушај изградње адекватног система мерења перформанси корпорација, при оваквој циљној функцији, може се навести систем код нас познат као Систем мерења уравнотежених показатеља перформанси организације (енгл. *BSC – Balanced Scorecard*).

Корпорације, али и остале организације, које не прихвате да су заправо инструменти свих својих стејкхолдера, вероватно неће успети да максимизирају користи од њих, али и да буду од користи њима. У условима дисконтинуитета, који одликују већину савремених организационих окружења, је мало вероватно да ће те корпорације опстати. Због тога је неопходно да снимак постојећег стања у корпорацији започне анализом њене циљне функције, односно мапирањем свих заинтересованих страна (стејкхолдера). Наравно, поред мапирања свих стејкхолдера, неопходно је извршити и њихово рангирање према њиховом утицају на корпорацију, на бази чега се дефинише њена циљна функција. Када су ове анализе завршене, може се прећи на анализу постојећих стратегијских одредница, на основу које се може видети да ли су исте у складу са циљном функцијом корпорације.

Закључак

Стејкхолдер концепт представља нову, редефинисану циљну функцију корпорација, али и свих осталих организација које делују у савременом, сложеном и динамичном окружењу. Применом овог концепта, корпорације повећавају ниво своје осетљивости на интересе свих својих стејкхолдера и покушавају да, уз претходно рангирање свих стејкхолдера на

основу њиховог значаја за функционисање корпорација, избалансирају реализацију њихових, често међусобно опречних, циљева. На овај начин, корпорације успевају да се перманентно развијају у окружењу у коме ништа није једном заувек дато, односно у коме се све мења, укључујући и потребе, а самим тим и циљеве, различитих појединаца и организација који представљају заинтересоване стране за функционисање посматраних корпорација.

Овиме корпорације, не само да успевају да опстану у изузетно динамичном и непредвидљивом окружењу, већ се истовремено стављају у службу широког спектра заинтересованих страна, а не само акционара. Тиме оне оправдавају своју улогу у савременом друштву, настојећи да, остварењем сопствених циљева, путем стејкхолдер концепта у крајњој мери утичу на побољшање свеукупног квалитета живота људи у њиховом окружењу и тиме обезбеде себи одржив развој у свету пуном несигурности.

Литература

1. Дракулић, М. (2001), *Основи пословног права*, Факултет организационих наука, Београд
2. Drucker, P. (1995), *Посткапиталистичко друштво*, ПС Грмеч-Привредни преглед, Београд
3. Пешаљ, Б. (2006), *Мерење перформанси предузећа: традиционални и савремени концепти*, Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду, Београд
4. Porter, M. (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, The Free Press, New York
5. Савић, В., Стефановић, И. (2006), *Управљање знањем у функцији развоја учећих организација*, X Међународни симпозијум SYMORG 2006, Златибор, 7-10. јун
6. Вујовић, С. (2003), *Култура и људско стваралаштво у процесу менаџмента*, Management, вол. 8, бр. 30, стр. 66-72
7. Weir, C. (1995), *Organizational Structure and Corporate Performance: An Analysis of Medium and Large UK Firms*, Management Decision, Vol. 33, No. 1, pp. 24-32

Примљено: 14.04.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 631.528.6

**OBJECTIVE CONFLICTNESS AS A CORPORATE
MANAGEMENT PROBLEM FROM THE STAKEHOLDER
CONCEPT PERSPECTIVE**

Slavoljub Vujovic¹, Ph.D., Ivan Stefanovic¹, M.Sc., Slaviša Vučurević², M.Sc.

¹ High school of business economi and enterprising, Belgrade

² Meridijan Broker, Belgrade

Summary

Contemporary corporations represent organizational systems with usually large number of interested parties in the results of their activities. Various parties have different interests and different objectives. Different objectives can be in collision, which creates conflict in their realization. This is one of the most common problems that strategic management in contemporary corporations must face. The answer to this problem may lie in adequate implementation of stakeholder concept, which respects interests of all interested parties, but whith their previously prioritization.

Key words: Stakeholder concept, objective, corporation.

Author's address:

Dr Slavoljub Vujović
Visoka škola za poslovnu ekonomiju
i preduzetništvo
Mitropolita Petra 8
11000 Beograd
Republika Srbija
E-mail: kelovic1967@yahoo.com

ЗАХТЕВИ ТРЖИШТА ЕУ У ОБЛАСТИ ПРОИЗВОДЊЕ И ПЛАСМАНА ВОЋА И ПОВРЋА

Маја Штрбац¹

Резиме: Потенцијални извозници треба да испуне низ захтева који се односе на производњу и пласман воћа и поврћа у ЕУ. Захтеви се односе на здравље и безбедност потрошача, генетски модификоване организме, адитиве, максималну допуштену количину пестицида у воћу и поврћу, органске производе, паковање, информационо означавање и заштиту животне средине. Усаглашавање домаћег законодавства са прописима и праксом у ЕУ је неопходно урадити што пре, јер без њиховог поштовања воће и поврће из Србије неће моћи да се извозе у тим земљама.

Кључне речи: воће, поврће, захтеви, ЕУ, извоз

1. Увод

Тржиште свежег воћа и поврћа Европске уније (формирано уредбом Савета ЕУ 2200/96 од 28. октобра 1996. године којим се уређују стандарди 35 производа који се конзумирају у свежем стању) је захтевно, добро организовано и са великом конкуренцијом. На основу уредбе 2251/92 од 29. јула 1992. године, Европска унија је формирала правила контроле квалитета свежег воћа и поврћа за свеже воће и поврће које долази из земаља изван граница Европске уније (преглед паковања и презентације, провера да ли је у реду ознака, провера да ли су сами производи у складу са маркетиншким стандардима Уније). Стандарди за храну могу се поделити у две групе: 1. Маркетиншки прописи састављени у складу са Заједничком пољопривредном политиком (*Common Agricultural Policy*); 2. Прописи сачињени с обзиром на комплетирање унутрашњег тржишта. Циљ маркетиншких прописа, у складу са заједничком пољопривредном политиком, је промовисање стабилности пољопривредног тржишта, заштита интереса произвођача и помоћ

¹ Др Маја Штрбац, научни сарадник, Институт за економику пољопривреде, Волгина 15, 11060 Београд, Тел: +381 (0)11 2972 858, e-mail: macis@EUnet.rs

потрошачима да идентификују и разликују храну која се разликује у квалитету. (www.kombeg.org.rs) Поменути извор наводи, потенцијални извозници могу, пре него што држава испуни своје обавезе, усклађивати производе и производни процес са прописима ЕУ. Тај процес дуго траје, нарочито што се морају радикално мењати устаљене навике и приступ решавању проблема. На основу претходне одлуке из 1996. године, одлуком Европске Комисије (ЕС) 1148/2004 свеже воће и поврће намењено свежој употреби у оквиру Европске уније подлеже маркетиншкој стандардизацији и пре него што се пусти на тржиште мора да добије одобрење (*Certificate of Conformity*). Прописани стандарди се односе на биохемијске карактеристике, спољашњи изглед (маса, боја, дијаметар плода) и присуство штетних материја (нитрата и тешких метала, резудуала пестицида, фитохормона). Стандардизацији подлежу и мешана паковања која садрже једно од производа, одлуком Европске Комисије број 48/2003. Овим стандардима између осталог тачно се одређују и класе производа, паковање и означавање.

2. Максимална допуштена количина пестицида у воћу и поврћу (Maximum Residue Levels-MRLs)

Управо због чињенице да су штетне супстанце присутне у воћу/храни различитим прописима регулисане су максималне допуштене количине појединих пестицида у воћу/храни тзв. МДК вредност (*Maximum Residue Levels - MRLs*). МДК је максимална допуштена количина пестицида изказана у (мг/кг) воћа/хране, која се може појавити у или на воћу/храни након употребе пестицида према принципима добре пољопривредне праксе (ГАП). Ове вредности нису сигурносне границе, оне олакшавају међународну робну размену и представљају проверу исправне употребе пестицида. (*Чабрило, Славица, Јовановић-Панић, Љиљана, 2007*) Поменути аутори наводе, МДК вредности из директиве ЕУ су далеко ниже него што је то случај са нашим прописом због чега долази до проблема при извозу свежег воћа или прерађевина. Директива 76/895/ЕЕС утврђује максималну границу остатака пестицида за одређено воће и поврће. Сматра се да ће се у ЕУ успоставити јединствен пропис о MRL вредностима у храни за неких 450-500 активних супстанци, а да је тренутно усаглашена половина тог броја, те да ће процес бити готов до 2012. године (ЕС REGULATION No 396/2005). (*Чабрило, Славица, Јовановић-Панић, Љиљана, 2007*)

3. ГМО - (Генетски модификовани организми)

Научници су открили како да издвоје и пренесу део дезоксирибонуклеинске киселине (ДНК) или читаве гене из једне врсте у

другу. На овај начин добијени организми познати су као "живи модификовани организми (LMO)" или "генетички модификовани организми (ГМО)" или "трансгени организми". (www.ekoforum.org.yu) Поменути извор наводи, као и за све нове технологије и за модерну биотехнологију поред евидентних предности: повећање квалитета, повећање нутритивних карактеристика, приноса и толеранције на стрес код усева, унапређење резистенције на болести, пестициде и хербициде, поставила су се извесна контраверзна питања: потенцијални утицај на људско здравље, животну средину, различита етичка питања, питање обележавања таквих организама. За одобрење пласмана ГМО производа на тржиште ЕУ задужено је Европско тело за безбедност хране (EFSA - *European Food Safety Authority*). Производи који су одобрени, задовољили су одређена испитивања којима је доказано да не угрожавају здравље људи или животиња. Пропис (ЕЦ) 1829/2003 је полазни законски акт којим су обухваћени сви производи који служе за исхрану људи или животиња, а који садрже генетски модификоване организме, укључујући и оне који су већ на тржишту. Детаљна правила за спровођење овог прописа, садржана су у пропису (ЕЦ) 641/2004. Европском регулативом је утврђено обележавање ГМО и производа са ГМО. Воће и поврће из Србије би могло да буде препознатљиво на тржишту ЕУ које потиче са заштићеног производног простора без генетски модификованих организама.

4. Безбедност производа и квалитет

Одлуком Савета 2003/822/ЕЦ, ЕУ је приступила *Komisiji Codex Alimentarius* (САС) која је 1963. године основана од стране ФАО и ВХО са главним циљем да дефинише међународне стандарде и препоруке који се односе на пољопривреду и намирнице, адитиве и загађујуће супстанце у храни, остатке ветеринарских производа и пестицида, методе узорковања и анализе, произвођачку праксу и хигијенску праксу у производњи хране. На основу уредбе 2251/92 од 29. јула 1992. године, Европска унија је формирала правила контроле квалитета свежег воћа и поврћа. Стално растућа трговинска размена у свету под снажним утицајем све енергичнијих захтева купаца за вишим нивоом квалитета производа, поставила је Међународној организацији за стандардизацију ISO задатак да стандардизује целокупни "систем квалитета". НАССР, као скуп мера које доприносе безбедности хране, заснован је на превенцији и контроли критичних тачака. (*Штрбац, Маја и сар., 2007*) Стандарди у пољопривредној пракси представљају најбитнији услов за улазак на тржиште Европске уније. Цео систем контроле производње хране у Европској унији је од 2000. године темељно измењен новим законским прописима (Генерални закон о храни). У оквиру овога треба

поменути начела добре пољопривредне праксе (GAP - *Good Agricultural Practice*) и концепт о органској производњи (биолошка, а не хемијска контрола болести биљака). Један од најраширенијих светских стандарда који се односи на примарну производњу свежег воћа и поврћа је комерцијални стандард EUREPGAP (*European Retail Product and Good Agricultural Practice*) у Европској унији који је осмишљен од стране великих трговачких кућа које се баве трговином примарних пољопривредних производа. Овај стандард значи гаранцију малопродаји и потрошачима да су предузете све мере и контроле како би производ био безбедан по здравље потрошача. Стандарди и процедуре који се примењују у EUREPGAP-у доносе се у сарадњи са представницима произвођача прикључених иницијативи европских малопродајних ланаца и они представљају групу докумената који јасно дефинишу мере које произвођачи треба да прихвате ради међународне сертификације: 1. Општа регулатива (правила о примени стандарда и прописа); 2. Протокол контролних тачака и критеријуми усаглашености (шта се мора урадити за добијање EUREPGAP сертификата); 3. Контролне листе (листе за проверу). Сертификациона тела која је овластио EUREPGAP врше проверу контролних тачака према EUREPGAP Протоколу који има 210 контролних тачака и све се морају проверити у току поступка провере. Извештај се даје кроз изражавање процентуалне усаглашености главних контролних и споредних тачака. EUREPGAP сертификација познаје три начина сертификације (сертификација индивидуалног пољопривредника; сертификација удружења пољопривредника; „индиректна” сертификација према познатим пољопривредницима (“репер”). Добијени сертификат за “регистрован производ” значи да цела производња тог регистрованог производа мора да буде у складу са EUREPGAP прописима. Према *Бркићу*, (2007) EUREPGAP (GLOBALGAP) је систем мера осигурања квалитета намирница тј. пољопривредних производа до њеног уласка у фабричку прераду, док је HACCP систем мера који намирнице прати кроз фабричку прераду и њене дистрибуције до потрошача. Основни принципи прописа (ЕС) 852/2004 Европског парламента и Савета који се односи на хигијену прехранбених производа су: основну одговорност за безбедност хране имају субјекти који се баве храном и то у целом ланцу, почевши од примарне производње; уводи се општа примена процедура које се заснивају на HACCP принципима и правилима добре хигијенске праксе, све у циљу повећања степена одговорности субјеката који се баве храном; упутства добре праксе (произвођачке, лабораторијске) су помоћ субјектима који се баве храном са циљем да се усагласе са прописима из области хигијене хране и примене HACCP принципа; утврђивање микробиолошких критеријума и контроле температура на основу научне праксе, а у циљу управљања ризицима који се тичу хране; мора се осигурати да храна која се увози задовољава исте

хигијенске стандарде као и храна која се производи у ЕУ (што важи и за квалитет хране). Овај докуменат се примењује у свим фазама производње, прераде и дистрибуције хране, као и код увоза.

5. Органска производња

Органски производи су све популарнији у ЕУ. „Органска“ /“еколошка“/“биолошка” производња, обухвата гајење биљака користећи плодност тла и расположиве воде, природна својства биљака, повећање приноса и отпорности биљака помоћу природних средстава за заштиту у складу са међународно усвојеним нормама и начелима. Произвођачи воћа и поврћа сертификатом гарантују купцу да нису употребљавана синтетичка или хемијска средства за третирање тла најмање три протекле године, рачунато од датума амбалажирања производа; да су домаћинство и технолошки процес производње контролисани најмање једном годишње од стране независне агенције овлашћене за доделу сертификата; да су током производње коришћени само нетоксични, еколошки методи и материјали; да се нису мешали органски и конвенционални додаци током производње; да су коришћена нетоксична средства за санитацију опреме и да производ није током производње и манипулације био изложен осталим недозвољеним хемијским материјама. Најважнији законски акт којим се регулише производња, обележавање и контрола органских пољопривредних производа и хране јесте пропис (ЕЕС) 2092/91, и његове измене и допуне дате у следећим прописима: (ЕС) 1935/95, (ЕС) 1804/1999, (ЕС) 223/2003 и (ЕС) 392/2003. Важне измене и допуне прописа (ЕЕС) 2092/91 које се тичу увоза из трећих земаља, садржане су у прописима (ЕС) 94/92, (ЕС) 3457/92, (ЕС) 529/95 и (ЕС) 1788/2001. Пропис (ЕС) 331/2000 поставља услове презентације и коришћења ознаке/лого Европске комисије за добровољно обележавање органских производа. Овом ознаком се потврђује да је најмање 95% састојака производа произведено према прописима за органску производњу; да је производ задовољио захтеве званичног система контроле; да је производ на тржиште стигао директно од произвођача или прерађивача, у затвореном паковању; да производ има назначено име произвођача, прерађивача или увозника, као и ознаку контролног тела.

6. Информационо означавање

Штрбац, Маја (2008) истиче, информационо означавање је активност која пружа потрошачу објективну информацију о битним својствима производа. Исти аутор наводи, под системом знакови квалитета подразумева се систем заштите и обезбеђивања квалитета који омогућује једноставно

информисање потрошача о томе, који производ одговара захтевима у погледу квалитета. Тај квалитет мора на неки начин бити дефинисан и то означавањем непосредно на самом производу. За употребу знака квалитета данас се тражи тачно и прецизно дефинисање критеријума. На паковању би минимално требало да пише: земља порекла, датум и произвођач а Маркетиншки стандарди Европске уније увели су и неке додатне захтеве нпр., униформисаност, презентација (екстра класа мора бити пакована у редовима), назив сорте, уз земљу порекла може да се дода и регија и др. Потрошачи захтевају идентитет воћа и поврћа који дефинише порекло. Општа правила су дефинисана у директиви 2000/13/ЕС, укључујући њене измене и допуне садржане у директиви 2001/101/ЕС.

7. Паковање

Одабир адекватног паковања воћа и поврћа је врло битан и има двоструки значај (1. потребно је да паковање буде адекватно, како би се обезбедило да производ добро поднесе транспорт, и што дуже остане у свежем стању; 2. трошкови амбалаже имају значајно учешће у продајној цени). Многи највећи купци свежег воћа и поврћа се истовремено брину о заштити животне средине, те амбалажа не сме да штети здрављу, а иста се рециклира. Транспортери преферирају униформност и практичну амбалажу са веома мало слободног простора која истовремено штити производ од механичких удараца приликом транспорта. Модерна је амбалажа у разним бојама са видљивим логом, које привлаче купце и повезују са локалним брендом произвођача, израђена посебно за сваку врсту воћа или поврћа да би продужила свежину производа.

9. Транспорт

Транспорт је од кључног значаја код воћа и поврћа. Копнени превоз (камионима, хладњачама итд) је поуздан и конкурентан начин транспорта који се користи код воћа и поврћа који могу да поднесу просек од 36 сати до дестинација у Европи. Међутим, треба напоменути да друмски саобраћај спада у категорију загађивача животне околине. Када се ради о транспорту бродовима, све европске луке имају терминале са контролисаном температуром за воће. Потрошачи у ЕУ су навикли да конзумирају скоро све врсте воћа независно од сезоне (транспорт воћа и поврћа са супротне хемисфере). Велики увозници у Европи су Холандија (бројне луке) и Немачка (величина тржишта).

Закључак

Захтеви који се односе на производњу и пласман воћа и поврћа у ЕУ обезбеђују висок ниво заштите потрошача, производа и животне средине. Да би извоз воћа и поврћа у ЕУ био перспективан, мора се поштовати низ захтева које ово тржиште поставља (нпр., континуитет испоруке уговорене количине прописаног квалитета, засади здравог садног материјала, контрола употребе пестицида, европски стандарди за амбалажу и транспортна средства, добро организована логистика и маркетинг, дистрибутивни центри са модерном технологијом пробирања квалитетних производа и др). Популарност конзумације воћа и поврћа у свету, из године у годину расте (издваја се бобичасто воће због обојених материја које садрже, а које су антиоксидативног карактера и зелено поврће богато фолним киселинама и оног које има антиканцерогено својство). Воће и поврће произведено у Републици Србији је доброг квалитета, пуног и ароматичног укуса, што се нарочито осети у свежем стању. Законска регулатива и пословни амбијент ЕУ су од посебног значаја за потенцијалне извознике поврћа и воћа из Републике Србије.

Литература

- 1 Бркић, Д. (2007): Шта је EUROGAP?, www.poljopartner.rs
- 2 Чабрило, Славица, Јовановић-Панић, Љиљана (2007): Контаминација воћа штетним супстанцама, Зборник радова Више техничке школе Пожаревац, 2/2007
- 3 Штрбац, Маја (2008): Маркетинг концепт и заштита потрошача, Монографија, Институт за економику пољопривреде, Београд
- 4 Штрбац, Маја и сар. (2007): Стандарди ISO 22000 и HACCP у функцији права потрошача на здравствено безбедну храну, Међународни научни скуп: Мултифункционална пољопривреда и рурални развој у Републици Српској, Тематски зборник
- 5 Information for importers regarding Conformity Certificate requirements for Fresh fruits and vegetables (2003): Nobel House, UK
- 6 Quality standards for the marketing of fresh fruit and vegetables (Regulation (EC) 2200/96)
- 7 The General Food Law (Regulation (EC) 178/2002)
- 8 Maximum residue levels (MRLs) in foodstuffs (Regulation (EC) 396/2005)

Др Маја Штрбац

- 9 Contaminants in food (Regulation (EC) 1881/2006)
- 10 www.kombeg.org.rs: Основне информације о извозу у ЕУ
- 11 www.ekoforum.org.yu (2006): Нацрт предлога закона о генетички модификованим организмима

Примљено: 11.03.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 006.322:635.1/.8+634.1

**MARKET REQUIREMENTS WHICH RELATES TO PRODUCTION
AND PLACEMENT OF FRUIT AND VEGETABLES
IN THE EUROPEAN UNION**

Maja Štrbac, Ph.D.

Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia

Summary

Potential exporters to the EU market need to comply with EU legislation in the part which relates to production and placement of fruit and vegetables. These requirements are based on consumer health and safety, genetically modified foods, food additives, Maximum Residue Levels-MRLs, organic produce, packaging, marking, labeling and environmental. This harmonization of domestic legislation with the regulations and practice in the EU is necessary to be completed as soon as possible, since without following them, fruit and vegetables from Serbia will not be able to be exported in these countries.

Key words: fruit, vegetables, requirements, EU, export

Author's Address:

Dr Maja Štrbac
Institut za ekonomiku poljoprivrede
Volgina 15, 11060 Beograd, Republika Srbija
Tel: +381 11 2972 858
E-mail: macis@EUnet.rs

CONSUMPTION OF VEGETABLES IN ROMANIA¹

Raluca Andreea ION²

Abstract: In the present paper it is presented a detailed analyse of the consumption of vegetables, in Romania. The consumption is analysed in time, for different species of fruits and for different categories of households.

The results show that the consumption of fruits increased in 2005 and decreased from this point forward. It is higher than the level of consumption recommended by the World Health Organisation, but less than the average of the European Union level. Romania is not one of the larger consumers of fruits among European Union countries.

Another conclusion is that differences result between the quantities purchased, which are lower, and the quantities effectively consumed, which are higher, meaning that not all the amount of fruits is ensured from the market, but by self production in family farms.

Key words: fruits, consumption

Introduction

Vegetables and fruits account for an important place in people food consumption, because they ensure the needed vitamins and minerals of the daily diet. The recommendation of World Health Organisation³ is 400 g of vegetables and fruits per day, per person, meaning 146 kg per year.

¹ The paper represents the results of the research program 6.1.3.: Solutions for increasing the competitiveness on the chain, financed by the Ministry of Agriculture and Rural Development of Romania

² Raluca Andreea ION, PhD, Bucharest University of Economics, Faculty of Agro-food and Environmental Economics

³ Fruit and Vegetable promotion initiative, a meeting Report. 25-27. 08.2003, World Health Organization

In the present paper the consumption of fruits in Romania is detailed analysed in time, for different species of fruits and for different categories of households.

The sources of domestic data were the reports of the National Institute of Statistics of Romania, and the sources of data referring to the European Union come from the data base of Food and Agricultural Organisation.

Material and methods

The consumption is an expression of demand on the market of agricultural products. In Romania, statistical data show that the average yearly consumption of fruits is 32.46 kg per person, increasing in 2006 compared to 2005, when it was 30.72 kg. Apples and pears are the most consumed fruits, accounting for half of the fruits' consumption. Then, plums, apricots, peaches and nuts come with small quantities consumed.

Table 1 The average yearly consumption of fresh and processed fruits, in Romania, 2005- 2006

- Kg/person/year -

Specification	2005	2006
Total fruits, of which:	30.72	32.46
Apples and pears	15.672	14.568
Apricots and peaches	1.056	1.296
Plums	1.152	1.32
Nuts	0.804	0.732

Source: calculation based on data from « Coordonate ale nivelului de trai în România. Veniturile și consumul populației în anul 2006 », National Institute of Statistics, 2007

The consumption of fruits varies on the professional statute. The employees consume larger quantities of fruits, 29 kg, compared to farmers, who consume 9 kg of fruits. But, statistics don't measure the self consumption, but the consumption expressed as demand on the market. This is the reason why the farmers' real consumption of fruits is not the lowest of all professional statute, as long as there are no data about self consumption. Apples and pears are bought in large quantities by all professionals. Thus, employees buy 10.4 kg, farmers buy 2.8 kg, unemployed persons buy 6.1 kg, retire men buy 9 kg, and company owners buy 6.2 kg of apples and pears.

Table 2 Purchased quantities of fresh and processed fruits, on professional statute, in 2006

- Kg/year/person -

Specification	Total	Employee	Farmers	Unemployed	Retire men	Company owners
Total fruits, o.w.:	21.924	29.184	9.072	14.604	21.12	16.44
Apples and pears	8.616	10.488	2.856	6.12	9.096	6.288
Apricots and peaches	0.972	1.428	0.12	0.468	0.852	0.648
Plums	0.756	0.828	0.312	0.588	0.912	0.456
Nuts	0.192	0.216	0.024	0.048	0.252	0.096

Source: calculation based on data from « Coordonate ale nivelului de trai în România. Veniturile și consumul populației în anul 2006 », National Institute of Statistics, 2007

Figure 1 Average consumption of fruits by categories of households, year 2007 (kg/month/person)

Source: Veniturile și consumul populației în anul 2007, National Institute of Statistics, 2008

In 2007, the fruits were bought mostly in the 4th and 1st trimesters of the year, when they are available fresh as an output of the local production. In the 2nd and 3rd trimesters, fruits on the market are usually imported, and the quantities purchased decrease in this period, because the prices of imported fruits are higher than domestic ones.

In those regarding the quantities consumed, employees buy less than they consume – 14 kg compared to 11 kg. Farmers buy less than they consume – 4.5 kg compared to 9 kg. Unemployed persons buy 6 kg, less than they consume – 9 kg. Retire men buy less than 9 kg, compared to 12 kg that they consume.

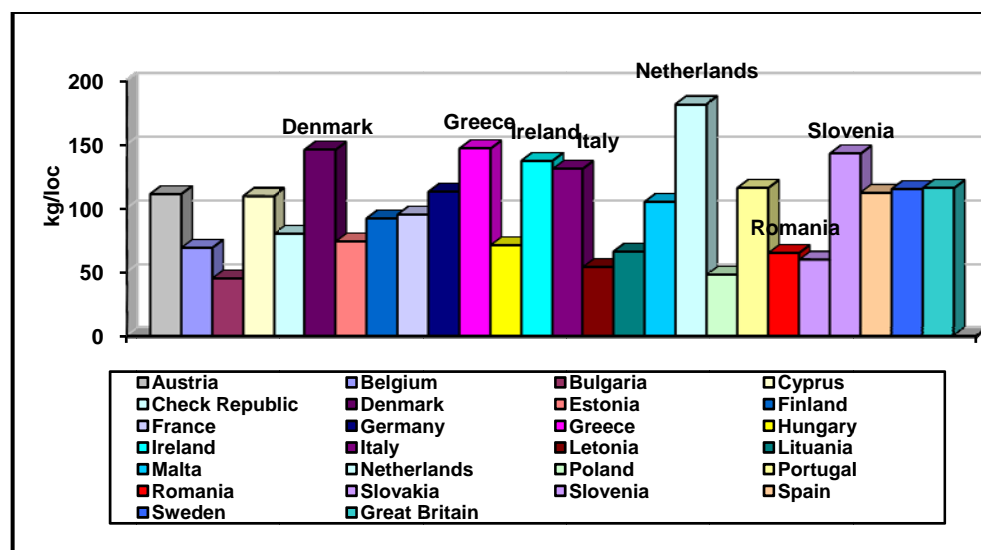
Figure 2 Purchased quantities of fresh and processed fruits, by categories of households (Kg/month/prs.)

Source: Veniturile și consumul populației în anul 2007, National Institute of Statistics, 2008

In the European Union, the countries with highest consumption of fruits are the Netherlands (182 kg), Denmark (149 kg), Greece (148 kg), Slovenia (147 kg), Ireland (146 kg), and Italy (145 kg).

Figure 3 Consumption of fruits per person, in EU, in 2006 (kg/person)

Source: Food and Agriculture Organisation

Results and discussions

On average, Romanians buy 22 kg of fruits per year, of which: 8.616 kg of apples and pears, 0.972 kg of peaches and apricots, 0.756 kg of plums, and 0.192 kg of nuts. The employees buy the largest quantities of fruits, among all the other categories of professionals. Farmers buy low quantities, because they consume fruits from their own household. Unemployed people buy low quantities as well because they have small income and prices for fruits are high (Table 2).

As can be noticed, the purchasing of fruits depends on professional statute. The employees, pensioners, and owners of companies buy larger quantities of fruits than farmers, because the latter consume part of their own production of fruits. Self consumption is a particularity of family farms and data about it are not provided by statistics. Generally, the main destination of the output of farms is self consumption within the household and only after this consumption is assured, the surplus is marketed.

The consumption of fruits was highest for employees, in 2007, with an average of 14 kg/month. Then, pensioners consume 12.4 kg and unemployed people and farmers consume almost 9 kg/month (Figure 1). There are differences between the consumption of fruits (Figure 1) and the quantities of fruits purchased (Figure 2).

In European Union countries, the consumption of fruits increased from 109.7 kg/capita in 2001 to 117.3 kg/capita in 2006. The largest consumers of fruits are in Netherlands with 182 kg/capita and the smallest are in Bulgaria with 45 kg/capita. In Romania, the consumption of fruits was 83.2 kg/capita, as seen in Figure 3.

Conclusions

The results show that the consumption of fruits decreased in the last years. Romania is not one of the larger consumers of **vegetables** among European Union countries.

Another conclusion is that differences result between the quantities purchased, which are lower, and the quantities effectively consumed, which are higher. The gaps are even larger in the case of farmers. The explanation is that not all the amount of fruits is ensured from the market, but by self production in family farms, in the case of farmers and by relatives from country side, in the case of other professional categories.

Employees and pensioners buy larger quantities of fruits than farmers and company owners. The first reason is that farmers produce part of the products in

their own farms. The second reason is that company owners, who have higher income, have a pattern of consumption based on products with high added value - meat and meat products, dairies, etc. and less on products with lower prices, like fruits.

This situation in which agriculture is based mostly on self consumption creates difficulties in designing profitable chains, because the quantities of output marketable are very low. The solution is to change the destination of the production from self consumption to the market and to create, like this, the premises of increasing the quantities of products on the market and of increasing the competition.

Bibliography

1. Turek-Rahoveanu, A.& all, Analiza filierei sectorului legume-fructe in Romania, Editura Cartea Universitara, Bucuresti, 2008
2. Veniturile și consumul populației în anul 2007, National Institute of Statistics, 2008
3. Coordonate ale nivelului de trai în România. Veniturile și consumul populației în anul 2006, National Institute of Statistics, 2007
4. Bilanturile aprovizionarilor, National Institute of Statistics, 2008
5. Fruit and Vegetable promotion initiative, A meeting Report, 25-27. 08.2003, World Health Organisation
6. FAOSTAT

Примљено: 21.02.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

УДК: 635.1/8+634.1:330.567.2(498)

ПОТРОШЊА ВОЋА У РУМУНИЈИ

Raluca Andreea ION, PhD
Економски универзитет Букурешт,
Факултет за економику прехране и животне средине

Резиме

У овом раду приказана је детаљна анализа потрошње воћа у Румунији. Анализирана је потрошња за различите врсте воћа и различите категорије домаћинства.

Резултати показују да је потрошња воћа повећана у 2005. години, а од тада опада. Потрошња је већа од нивоа потрошње препоручене од стране Светске здравствене организације, али је мања у односу на просек на нивоу Европске уније. Румунија је један од највећих потрошача воћа међу земљама ЕУ.

Такође, постоје разлике у набављеним количинама, које су мање, и количинама које се ефективно користе, које су веће, што значи да нису све количине воћа осигуране са тржишта већ самосталном производњом на породичним газдинствима.

Кључне речи: воће, потрошња

Author's address:

Lecturer Raluca Andreea ION
Academy of Economic Studies Bucharest
Faculty of Agro-food and Environmental Economics
raluca.ion@eam.ase.ro

РАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ЂУБРЕЊА У УСЛОВИМА ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

П. Секулић¹, Ј. Васин¹, Јордана Нинков¹, Тијана Зеремски-Шкорић¹,
С. Милић¹, И. Курјачки², С. Шеремешкић²

Резиме: Употреба ђубрива у светским размерама се повећава, првенствено због повећања у земљама у развоју. У условима економске кризе повећава се значај учешћа трошкова минералних ђубрива у укупној цени коштања основних ратарских усева.

Због особина азота (мигрирање по дубини) не постоји могућност изостављања ђубрења овим макроелементом.

Због ниског садржаја хумуса у значајном броју узорака земљишта са територије Војводине потребно је повећање примене органских ђубрива, као и престанак праксе паљења жетвених остатака на парцелама.

Ђубрење фосфором и калијумом је могуће рационализовати уколико се анализом земљишта утврди да је садржај ових макрохранива изнад оптималног нивоа (минимално 15 mg/100 g земљишта). Период у којем ће се изостављати ђубрење фосфором и калијумом зависи од обезбеђености земљишта и од врсте гајених биљака на парцели.

Кључне речи: ђубрење, фосфор, калијум, контрола плодности земљишта, економска криза

Увод

Под ђубрењем се подразумева агротехничка мера којом се у земљиште уносе ђубрива или третира гајена биљка раствором биогеног елемента који служи за исхрану биљака или подизање плодности земљишта.

¹ Проф. Др Петар Секулић, мр Јовица Васин, мр Јордана Нинков, мр Тијана Зеремски Шкорић, мр Станко Милић, Институт за ратарство и повртарство Нови Сад.

² Мр Игор Курјачки², мр Срђан Шеремешкић², Пољопривредни факултет, Нови Сад.

Ћубрива су материје минералног или органског порекла које подижу плодност земљишта обогаћујући га биогеним елементима и утичу на повећање биолошког и пољопривредног приноса (Убавић и Богдановић, 2001). Најчешћи биогени елементи који се налазе у ѓубривима су азот (N), фосфор (P) и калијум (K).

У прошлости је употреба минералних ѓубрива по јединици површине била много већа у развијеним земљама у односу на земље у развоју. Међутим, у протеклим годинама је употреба ѓубрива брже расла у земљама у развоју у односу на развијене земље и износи око $\frac{3}{4}$ светске употребе ѓубрива (Selman et al, 2008). Прогнозира се да ће се цене ѓубрива у САД драстично повећати са просечно 500 \$/t у 2007. години на 1.600 \$/t у 2030. години (United States Department of Agriculture, Economic Research Service, 2007).

На значај рационализације употребе ѓубрива у нашим условима указују и Јовановић и Бошњак (1997) који наводе податке о учешћу трошкова минералних ѓубрива у укупној цени коштања основних ратарских усева. Тако ови трошкови код соје износе 11,5 %, јечма 18,2 %, сунцокрета 19,4 %, пшенице 19,7 %, шећерне репе 23,7 %, а код кукуруза чак 28,2 %.

Материјал и метод рада

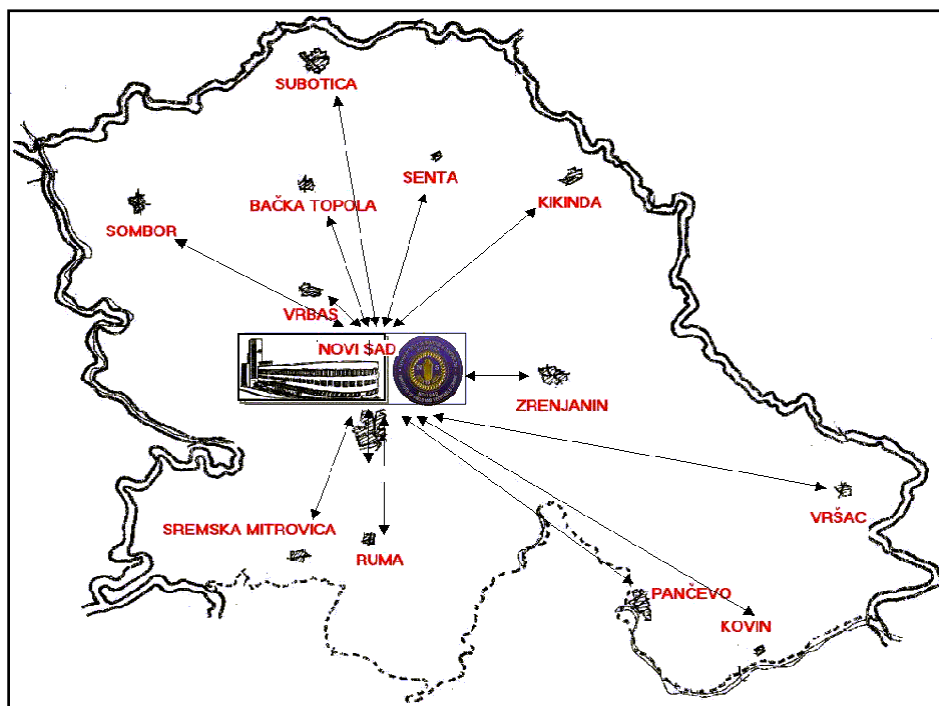
У току периода од 7 година (2002-2008. год.) власници парцела, као и стручњаци из регионалних пољопривредних служби узорковали су земљиште у приватном власништву. Узорци су анализирани у Институту за ратарство и повртарство и мрежи регионалних пољопривредних стручних служби (сл. 1).

Методe испитивања земљишта коју су примењиване су усвојене од стране Југословенског друштва за проучавање земљишта (ЈДПЗ, 1966).

Ораничном начину коришћења припада 70.189 прикупљених и анализираних узорака.

Новим законом о пољопривредном земљишту из 2006. године (Сл. гл. РС 62/06) ради заштите и очувања хемијских и биолошких својстава пољопривредног земљишта од I до V катастарске класе земљишта и обезбеђење правилне употребе минералних и органских ѓубрива и пестицида, власник односно корисник обрадивог пољопривредног земљишта врши контролу плодности обрадивог пољопривредног земљишта и евиденцију количине унетог минералног ѓубрива и пестицида. Контрола се врши по потреби, а најмање сваке пете године.

У лабораторијама су анализирани параметри плодности земљишта од којих издвајамо:

Слика 1. Мрежа пољопривредних служби у Војводини
Figure 1 The network of agricultural stations in the Vojvodina Province

- садржај хумуса – методом Тјурин-а
- лакоприступачни фосфор (екстракција са амонијум лактатом) - АЛ методом; садржај фосфора одређен плавом методом на спектрофотометру.
- лакоприступачни калијум (екстракција са амонијум лактатом) - АЛ методом; садржаја калијума одређен пламенфотометријски

Резултати

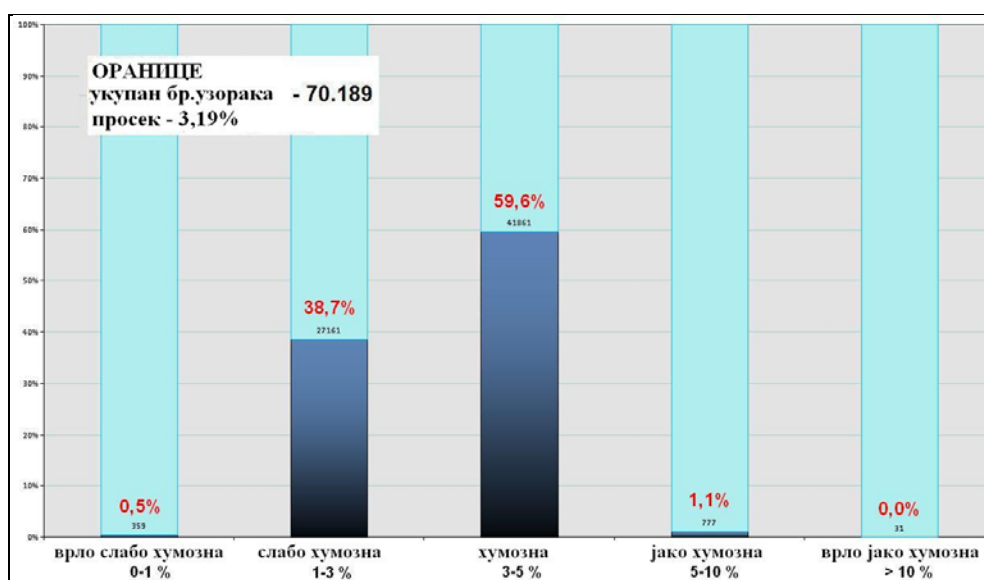
Могућност рационализације ђубрења азотом је ограничена са два аспекта. Први је особина овог макрохранива да мигрира дубином земљишта и да не постоји могућност постојања резерви минералног облика азота који је приступачан за биљке (Убавић и Богдановић, 2001).

Други аспект који онемогућава рационализацију ђубрења азотом је низак садржај хумуса у значајном броју узорака земљишта (39,2 %) са

територије Војводине (граф. 1). Поред тога уочен је и тренд смањења садржаја хумуса у односу на ранија истраживања (Богдановић и сар., 1993). Смањен садржај хумуса услед изостављања ђубрења органским ђубривима и паљења жетвених остатака. То као последицу има мању могућност минерализације хумуса и тиме ослобађање минералног азота.

Рационализација је могућа једино преко дозирања количине азотних ђубрива у зависности од анализа земљишта (N min метода).

Граф. 1. Садржај хумуса у обрадивим земљиштима у Војводини
Graph. 1 Humus content in the arable soils from the Vojvodina Province

На основу података о просечним приносима (Статистички годишњак 2008) и методом по Молнар и сар. 2003, утврђено је изношење фосфора и калијума просечним и реално могућим пољопривредним приносом у Војводини за најчешће гајене ратарске биљне врсте (таб. 1 и 2).

Табела 1. Изношење фосфора (P_2O_5) и калијума (K_2O) у АП Војводини
просечним пољопривредним приносом
Table 1 Removal of phosphorus (P_2O_5) and potassium (K_2O) in Vojvodina
Province with average agriculture yield

Биљна врста Field crop	Принос Yield kg/ha	Изношење Removal mg/100g	
		P_2O_5	K_2O
Пшеница Wheat	3800	1,23	2,07
Кукуруз Maize	4100	1,11	2,52
Шећерна репа Sugar beet	40900	2,02	6,07
Сунцокрет Sunflower	2000	1,46	2,67
Соја Soybean	2100	0,79	1,46
просек изношења хранива average removal of nutrition		1,32	2,96

Извор: Републички завод за статистику - Serbia Bureau of Statistics

Табела 2. Изношење фосфора (P_2O_5) и калијума (K_2O) у АП Војводини
реално могућим пољопривредним приносом
Table 2 Removal of phosphorus (P_2O_5) and potassium (K_2O) in Vojvodina
Province with realizable agriculture yield

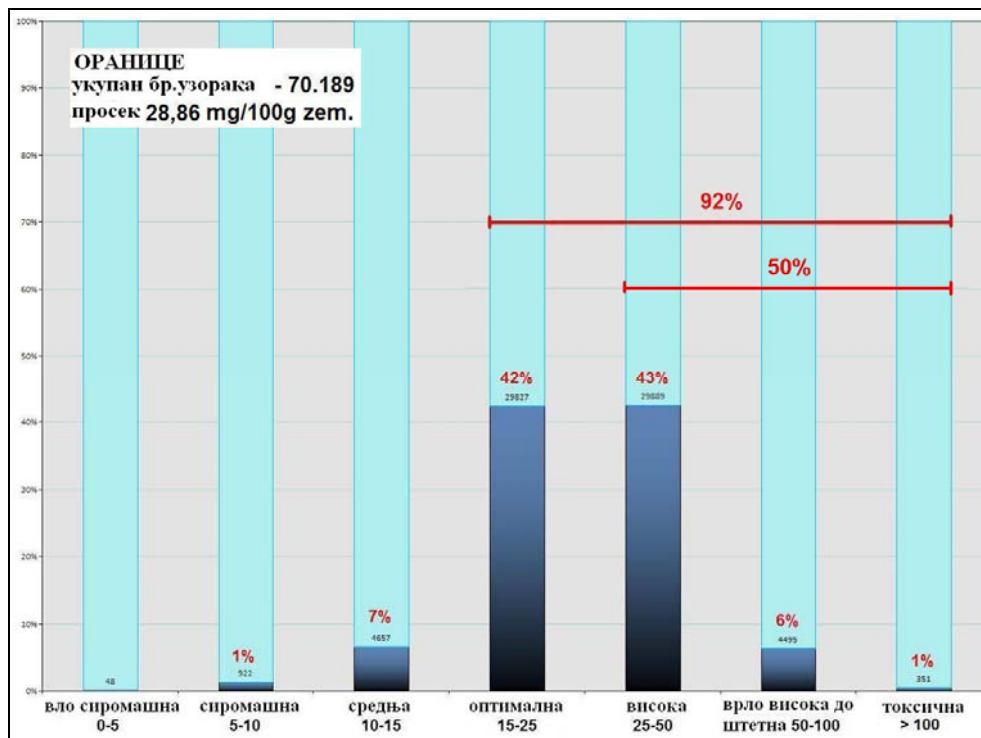
Биљна врста Field crop	Принос Yield kg/ha	Изношење Removal mg/100g	
		P_2O_5	K_2O
Пшеница Wheat	5500	1,78	2,99
Кукуруз Maize	6500	2,32	5,26
Шећерна репа Sugar beet	60000	2,96	8,89
Сунцокрет Sunflower	3500	2,59	4,77
Соја Soybean	3500	1,31	2,42
просек изношења хранива average removal of nutrition		2,19	4,87

Уколико би рационализовали, тј. изоставили ђубрење фосфором и калијумом у наредном периоду економске кризе дошло би до смањења њиховог садржаја у земљишту за износ који биљке износе пољопривредним приносом.

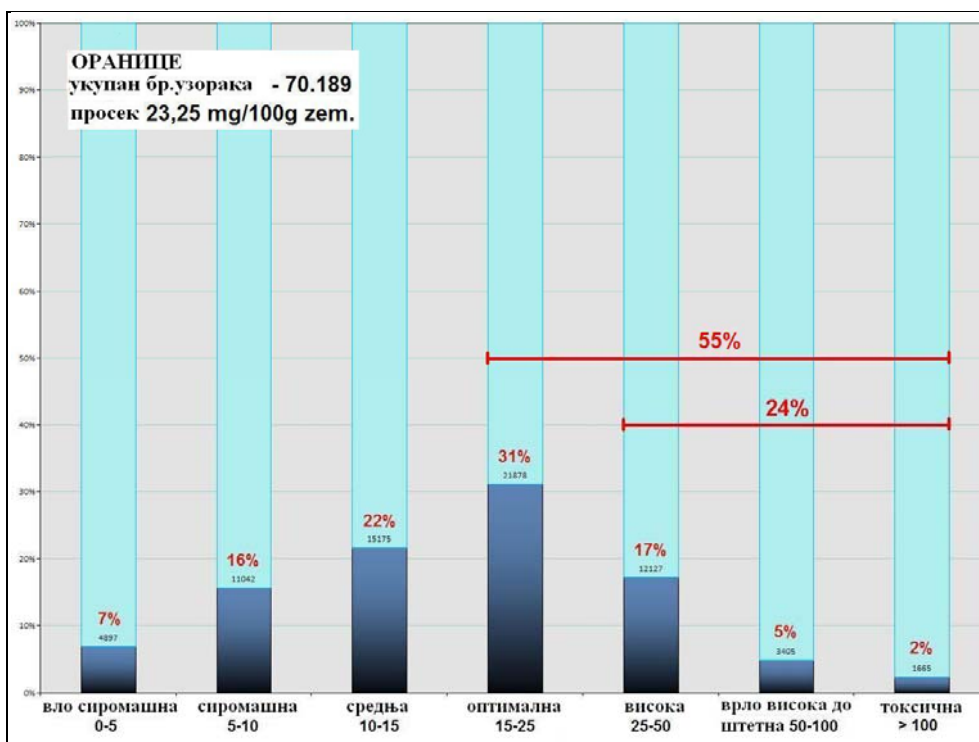
Према Манојловићу (1986) доња граница оптималне обезбеђености земљишта фосфором и калијумом за потребе ратарских култура је 15 mg/100 g земљишта. Управо ова вредност представља доњу границу до које изостављање ђубрења не би требало да има негативан утицај на принос.

У периоду 2002-2008. године испитивни су узорци земљишта са ораница у приватном власништву са територије АП Војводине. Према резултатима анализа код 92 % узорака постоји могућност, а код 50 % и потреба за рационализацијом ђубрења калијумом (граф. 2). Такође могућност рационализације ђубрења фосфором постоји код 55 % узорака, а потреба код 24 % узорака (граф. 3).

Граф. 2. Садржај лакоприступачног калијума на ораницама у Војводини
Graph. 2 Available potassium content in the arable soils from the Vojvodina Province

Графикон 3. Садржај лакоприступачног фосфора на ораницама у Војводини
 Graph. 3 Available phosphorus content in the arable soils
 from the Vojvodina Province

Наравно, овај приступ не би требало примењивати без претходног праћења нивоа садржаја фосфора и калијума што се постиже правилним узорковањем и анализама земљишта у оквиру Система контроле плодности земљишта и употребе ђубрива. Као потврда овој тези могу послужити резултати анализа земљишта у две општине са различитим вредностима садржаја фосфора у земљишту. Разлике су настале услед разлике у педогенези, али и услед различитог утицаја човека, тј различитог ђубрења на овим површинама. Тако нпр. у општини Бач код само 25,8 % узорака постоји могућност, а код 12 % потреба за рационализацијом ђубрења фосфором. У општини Врбас, где су се педогенезом формирала плоднија земљишта, код чак 78,3 % узорака постоји могућност, а код 31 % потреба за рационализацијом ђубрења фосфором.

Закључак

У условима економске кризе повећава се значај учешћа трошкова минералних ђубрива у укупној коштања основних ратарских усева.

Због особина азота (мигрирање по дубини) не постоји могућност изостављања ђубрења овим макроелементом.

Због ниског садржај хумуса у значајном броју узорака земљишта са територије Војводине потребно је повећање примене органских ђубрива, као и престанак праксе паљења жетвених остатака на парцелама.

Ђубрење фосфором и калијумом је могуће рационализовати уколико се анализом земљишта утврди да је садржај ових макрохранива изнад оптималног нивоа (минимално 15 mg/100 g земљишта). Период у којем ће се изостављати ђубрење фосфором и калијумом зависи од обезбеђености земљишта и од врсте гајених биљака на парцели.

Литература

1. Богдановић, Д., М. Убавић анд Д. Дозет (1993): Хемијска својства и обезбеђеност земљишта Војводине неопходним макроелементима. Тешки метали и пестициди у земљишту – Тешки метали и пестициди у земљиштима Војводине, Пољопривредни факултет, Институт за ратарство и повртарство, Нови Сад.
2. Јовановић, М., Бошњак, Даница (1997.): Економска ефикасност употребе минералних ђубрива у ратарској производњи. Зборник радова: Трошкови, цене и паритети у пољ. Србије, Привредна комора Војводине, Нови Сад, стр. 145-165
3. Југословенско друштво за проучавање земљишта (1966.): Приручник за испитивање земљишта, Књига I, Методе истраживања хемијских својстава земљишта
4. Манојловић С. (1986.): Систем контроле плодности земљишта и употребе ђубрива у Војводини – од научних истраживања, преко развојних истраживања до функционисања у пољопривредној производњи Војводине. Зборник радова Покрајинског комитета за науку И информатику, књига број 18, стр. 123-127
5. Молнар, И., Милошев, Д., Курјачки, И.(2003): Практикум из општег ратарства, пољопривредни факултет, срт. 86-99, Нови Сад.
6. Републички завод за статистику (2008.): Саопштење - Статистички годишњак 2008.

7. Selman Mindy, Greenhalgh Suzie, Diaz Robert and Sugg Zuchary (2008): Eutrophication and Hypoxia in Coastal Areas: A Global Assessment of the State of Knowledge. International Fertilizer Industry Association, World Resources Institute
8. Убавић, м., Богдановић, Даринка (2001): Агрохемија. Институт за ратарство и повртарство, Нови Сад, Универзитет у Новом Саду, Пољопривредни факултет
9. United States Department of Agriculture, Economic Research Service (2007): <http://www.ers.usda.gov/Data/FertilizerUse/>

Примљено: 21.04.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 631.86

ECONOMIZING THE FERTILIZATION PRACTICE IN THE CONDITIONS OF GLOBAL CRISIS

Petar Sekulić¹ Ph.D., Jovica Vasin¹ M.Sc., Jordana Ninkov¹ M.Sc.

Tijana Zeremski-Škorić¹ M.Sc., Stanko Milić¹ M.Sc.,

Igor Kurjački² M.Sc., Srđan Šeremešić² M.Sc.

¹ Institute of Field and Vegetable Crops Novi Sad, Serbia

² Faculty of Agriculture, Novi Sad, Serbia

Summary

Use of fertilizers keeps increasing on the global scale, primarily because of increased fertilizer use in developing countries. In conditions of the global economic crisis, the portion of expenditures for mineral fertilization increases within the total price of main field crops.

Nitrogen fertilization cannot be omitted because of specific properties of this macronutrients (migration down the soil profile).

Low humus content was found in a large number of soil samples taken on the territory of the Vojvodina Province. This calls for a more intensive application of organic fertilizers and restraint from the practice of burning harvest residues.

Phosphorus and potassium fertilization may be optimized if soil analyses show that the levels of these macronutrients are above the optimum level (a minimum of 15 mg/100 g of soil). Length of period during which phosphorus and potassium fertilization will be omitted depends on the actual levels of these elements in the soil and crops grown.

Key words: fertilization, phosphorus, potassium, soil fertility control, economic crisis

Author's address:

Dr Petar Sekulić
Institut za ratarstvo i povrtarstvo
21000 Novi Sad
institut@ifvcns.ns.ac.yu

КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА И УТИЦАЈА ТУРИЗМА НА УКУПНУ ПРИВРЕДУ ВОЈВОДИНЕ

Тамара Гајић¹

Резиме: Развој туризма и хотелске индустрије покреће раст других комплементарних делатности. Генерално посматрајући, регион Војводине никада није окарактерисан масовним туризмом, иако је то грана која је у правом смислу речи потенцијално решење за многе привредне проблеме, а на првом месту незапосленост. Познато је да промет туриста у Војводини није адекватно сразмеран свим антропогеним и природним богатствима. Рад се управо бави указивањем на главне карактеристике развоја туризма у региону Војводине, те утицај на поједине привредне сегменте. Међусекторске анализе показују да у оквиру најважнијих сегмената (производња, извоз, запосленост) туристичка делатност представља једну од најпропулзивнијих сектора привреде. Благоволуно дејство ове гране потврђено је и у регионалном развоју. Туристичку привреду дефинитивно треба третирати као један од најјачих фактора економске стабилизације, те као фактор који отклања диспропорције настале на бази неповољног кретања продуктивности и запослености, затим на бази гранских и регионалних неусклађености.

Кључне речи: туризам, развој, привреда Војводине

Увод

Туризам је одувек дефинисан као једна комплексна делатност која има тенденцију константног просторног ширења, што је нарочито убрзано развојем комуникационих технологија и саобраћајних средстава. Осим што уклања све географске баријере, туризам утиче на пропустљивост државних граница, али и на развој целокупне привреде појединих региона, у овом случају Војводине. Перманентно омасовљавање туристичког промета чини

¹ Тамара Гајић, Докторант, стручни сарадник, Висока пословна школа струковних студија Нови Сад, Владимира Перића Валтера бр. 4, Нови Сад.
gajic_tamara@yahoo.com

један од основних печата савремене цивилизације, док туристичка кретања представљају саставни део модерног живљења великог дела популације. Туристичка потрошња, нарочито инострана, прераста у моћан фактор међународних економских односа и незаменљиву полуку развоја националних економија код великог броја земаља и региона.

Врло често се туризам јавља као једини фактор или агенс глобализације у појединим забаченим деловима региона, али се и преклапа са осталим гранама привреде. Експанзија туризма, поред појаве кретања домаћих и страних туриста, указује и на развој туристичке индустрије, што се превасходно односи на инфраструктуру, запосленост, национални доходак итд. У региону Војводине, локално становништво се веома лако прилагођава на користи које им доноси туризам, и то не само када се ради о повећању прихода, него и о једној битној карактеристици туризма, а то је процес асиметричне акултурације (културне интеракције, позајмљивање и размена културних вредности у области елемената материјалне и нематеријалне културе). Туризам као социјални и економски феномен експанзију доживљава након Другог светског рата, где се полако уочавају те позитивне особености туристичке делатности. Потрошња страних и домаћих туриста има директне и индиректне ефекте на укупну привреду Војводине, а друштвени и политички утицаји туризма делују на културни и образовни део.

Развој туризма у Војводини – карактеристике промета туриста

Предиспозиције географског положаја Војводине уз морфолошку, хидролошку, климатолошку, биогеографску и антропогеографску вредност су од значаја за развој домаћег и иностраног туризма. Међутим, подаци о броју туриста и њиховим ноћењима, посебно иностраним, те оствареним економским и друштвеним ефектима туризма, указују да све ове предности нису довољно искориштене.

Досадашњи развој туризма у Војводини био је условљен свим друштвено-економским развојем у Србији. Интензивирање долазака и потрошње у друштвеном производу Војводине прекинут је крајем 80-тих година, погоршањем економских и политичких услова. Постоје подаци да је туризам у 1999. години у односу на претходну опао за чак 47%. У периоду између 2000. и 2003. године, туризам је учествовао у вредности друштвеног производа са свега 2,1%, што само указује на један периферан положај туризма у привреди Војводине. Познато је да је некада ловни туризам у Војводини остваривао значајне финансијске ефекте, а тада је Војводина имала препознатљив производ на европском тржишту. Нажалост, промене у последњој декади су довеле до негативних ефеката. Већ је речено да овај

регион није никада имао одлике масовног туризма, али њене туристичке вредности стављају је у високу корелацију са растућим трендом индивидуализације иностране и домаће туристичке тражње.

Туризам као привредна делатност добија све значајније место у привреди, а карактеришу га поред директних и индиректни развојни утицаји на бројне друге гране. Из тога проистичу потешкоће код прецизнијег утврђивања његовог стварног доприноса привредном и друштвеном развоју. Приходи од туризма из године у годину се повећавају, те је туризам Војводине у претходној деценији делио судбину укупне привреде. Међутим, неадекватна валоризација природних и антропогених вредности, лоша привредна структура, те инфраструктурна изградња успоравају раст туризма. Туризам се најједноставније дефинише као део националне економије која снабдева туристе који посећују локалитет изван места сталног рада и боравка. Ова грана несумњиво доприноси економском развоју државе, али и разбијању негативне слике код иностраних туриста о Србији. Према подацима приходи од туризма у Србији у 1999. години износили су 17,9 милиона долара, а већ 2002. године око 77 милиона долара.

Табела 1. Број туриста и ноћења за 1971, 2002, 2005 и 2007. годину
Table 1 Number of tourists and accommodations for 1971, 2002, 2005 and 2007.
(у хиљадама) (in thousands)

Година	Број туриста			Број ноћења		
	укупно	домаћи	страни	укупно	домаћи	страни
1971	339	279	60	573	450	123
2002	283	233	50	724	614	110
2005	261	191	70	735	581	154
2007	314	216	98	835	604	231

Извор: Статистички годишњаци Војводине, Покрајински завод за статистику, Нови Сад.

Промет туриста је најмеродавнији показатељ постојећег стања и искоришћености услова и фактора развоја туризма, а са друге стране одређивања облика туристичких кретања који проистичу из туристичких потенцијала. Период од 80- тих до 90-тих година није релевантан за утврђивање стања туризма управо због свих економских и политичких дешавања која су била права кочница за ову делатност. Из табеле се може видети да је број туриста 1971. године био на завидном нивоу у поређењу са годинама које су такође дате у табели. Те године је укупан број туриста износио 338.774, да би 2005. године био знатно умањен (око 261.000 туриста).

Пораст туристичких кретања бележи се од краја 2006. године и почетка 2007. а прогнозе су релативно оптимистичке, да ће туризам Војводине до 2010. године доживети своју највећу експанзију, као један од недовољно искориштених, а веома богатих региона природним и антропогеним ресурсима које може да понуди. Број туриста у Војводини остварен 1999. године је чинио свега 34% максималног броја из 1985. године. Године 2002. тај удео је порастао за 47%, а то је ниже и од остварења са почетка 70-тих година двадесетог века. Сматра се да је садашње стање броја туриста и ноћења чак лошије од седамдесетих година. Да би се убрзао процес туристичких кретања, потребно је утицати на бољу организацију у туризму на свим нивоима (опремљеност, квалитет услуга, свеобухватна организација туристичких и хотелских предузећа и сл.).

Туризам је постао значајан извор прихода многих регија. Сматра се да је у свету међународни туризам приближан међународној трговини. Њене годишње стопе раста износиле су у 1994. години 8,7%, достигле 9,9% 1997. године и опале 1998. године на 3,3%. Годишње стопе раста иностраног туризма у свету веће су од стопа раста светске привреде. Стабилизујући се на 3% годишњег повећања основних показатеља туристичког промета (ноћења, туристи, приходи), инострани туризам показује да је 2000. године укупан број страних туриста достигао 698.000.000, што је 7,4% више него у односу на 1999. годину.

Према подацима за Војводину летња сезона 1999. године била је знатно лошија, а узроци таквих кретања су у сфери спољног окружења, али и у сфери унутрашње организације и политике државе у којој је изостала оријентација на туризам као грану привреде која може извући земљу из тешке економске ситуације. Треба имати у виду да су укупни ефекти туризма знатно већи, јер се они у статистичкој методологији исказују као резултати у угоститељству и путничким агенцијама. Овим делатностима треба додати оне, посебно саобраћај, трговину, које захваљујући туризму повећавају свој друштвени производ или остварују повољне ефекте у извозу.

Битне претпоставке снажнијег деловања туризма на привреду Војводине

Сви аспекти са којих се туризам разматра говоре само суштину туризма, на друштвени, политички, али и економски карактер ове делатности. То се најбоље види из дефиниције коју Крапф истиче „Економски елеменат је заједнички именован психолошког, социолошког, географског и техничког аспекта туризма“. Врло често се могу срести у страним културама изрази за туризам попут: Tourist Trade, Travel Industry, Tourist Industry и сл. Туризам је

разнородна привредна делатност, која се састоји од различитих привредних и непривредних активности, а све заједно учествују у задовољењу потреба домаћих и страних туриста. Међутим, оно што разликује туризам од других привредних делатности, јесте што се никада не појављује као самостална делатност, те не постоји могућност за детерминисање туристичке привреде као засебне и независне целине. Као резултат потрошње туриста у једној одређеној дестинацији, јавља се економски ефекат туризма на привреду, а на првом месту истичу се директни и индиректни утицаји, али се не сме изоставити ни чињеница мултипликативних ефеката туризма. Директни утицаји су они који се осете на дрштвеном производу и националном доходу конкретних земаља, јер се туризам може сматрати њиховим ствараоцем. Осим тога, туризам повлачи са собом развој других грана и делатности попут угоститељства, трговине, занатства, превоза, спорта и др. Један велика улога ове делатности јесте потпуније коришћење радно способног становништва свих структура. Наравно, самим тим се и у другим активностима које су у вези са туризмом, вреднује живи људски рад. Неповољна привредна кретања су деведесетих година захватила поред осталог и туристичку привреду Војводине, што се најбоље види кроз драстично смањивање девизног прилива од туризма, који је даље негативно утицао на укупни платни биланс земље. Полазећи од искустава и досадашњег развоја туризма, као и оцена појединих битних елемената тог развоја, може се са великом сигурношћу тврдити да се туризам (домаћи и страни) развијао снажно, не само као привредна делатност, него да је имао и одређених импликација на укупне привредне токове. Велики део тих импликација је имао несумњиве позитивне одразе на кретања у националној привреди (платни биланс, запошљавање, равномернији регионални развој), а негативне импликације којих је било (недовољно ефикасне инвестиције, ниске продуктивности фактора производње, угрожавање природних ресурса и еколошке равнотеже) нису у већој мери могле утицати на развој и стабилност укупне привреде земље. До споменутих позитивних и негативних импликација је долазило у условима екстензивног, спонтаног, недовољно осмишљеног и неадекватног туристичког развоја. Развој туризма деведесетих је текао мање више на ивици укупних привредних кретања, од којих је углавном примао негативне опште импулсе (инфлацију, рестрикције итд.). Такво стање је била последица одуспности не само одговарајуће конзистентне и дугорочније политике развоја туризма, него и такве политике која би уградила развој туризма у јасно дефинисане циљеве општег друштвено-економског развоја земље. Зато се морају споменути све позитивне и негативне импликације, настале на екстензивној и спонтаној основи, које се могу третирати као скромни допринос укупним токовима, просто из разлога јер нису постојале битне

друштвено-економске претпоставке за знатно потпуније деловање стабилизационих елемената које туризам садржи у себи.

Један од главних циљева политике сваке земље је економска стабилизација, који се постижу првенствено развојем, а стабилност је претпоставка за постизање задовољавајућих учинака развојне политике. Развој туризма може допринети остваривање циљева развојне политике (равнотежа у економским односима, повећање запослености, регионални развој итд.), али једино ако се при избору мера које ће усмеравати развој туризма не занемаре: фазе привредног развоја, специфичности и законитости развоја ове делатности, потражња, квалитативни фактори развоја и трошкови такве политике. У противном сам раст туризма у квантитативном погледу може указивати на остваривање циљева развојне политике, а да не доприноси општој стабилизацији привреде. Туризам једино у међузависности и у складу са нивоом развоја осталих делатности може остваривати оптималне резултате. То је веома важно, јер је досадашња оријентација на индустријализацију запоставила не само индустријску производну оријентацију на туристичко тржиште и изградњу материјалне основе угоститељства, већ на развој туризма још значајније, пољопривредну производњу, промет и другу инфраструктуру, нарочито на туристичким подручјима.

На подручјима туристичке концентрације досадашњи развој туризма зауставио је иселјавање становништва у радно највитаљнијој доби живота, а између осталог може се уочити да је последњих година развој појединих облика туризма омогућио и повратак становништва у мање крајеве. То решава и проблем незапослености локалног становништва. Поставља се питање да ли ће развој масовног туризма допринети механичком приливу становништва, што ће аутоматски повећати трошкове развоја, те да ли ће управо те регије које имају компаративну предност за развој туризма, почети да губе економски интерес за развој туристичке делатности.

Фактор од којег највише зависи даљи развој туризма, јесте улагање у развој туристичке понуде. То подручје стимулације инвестиције у понуду, треба подредити отклањањем насталих диспропорција и ограничења – подизању квалитативног нивоа понуде и подизању репродуктивне способности туристичке привреде као репрокомплекса. Преливање акумулације из других грана и подручја у развој туризма на бази тзв. девизног интереса оптерећено је јаким краткорочним интересима. Дугорочни економски интерес привреде изван туризма да улаже у његов развој је у повећању дохода на бази проширења тржишта, стварања репродукционих целина, смањења неких специфичних врста трошкова или подизања репродуктивности фактора производње.

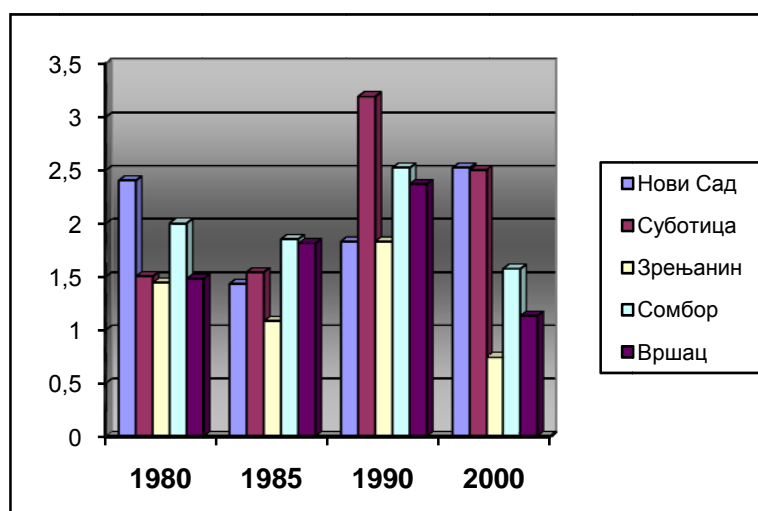
Циљеви стабилизације усмерени су не само на даљњи привредни раст већ и на квалитет тог раста. Такав развој не може се ослањати само на нове инвестиције и запошљавање, него поклања већу пажњу продуктивности фактора производње и ефикасности привређивања те економским односима са иностранством. Квалитативне промене нису могуће без промена у изворима економског раста. Развој туризма осим што доприноси бржем привредном развоју, омогућава и квалитативне промене у другим секторима.

Учешће туризма у појединим сегментима привреде Војводине

Туризам изолован и препуштен сам себи не може оставривати ни приближно оне позитивне ефекте и утицаје које би могао постизати у организованој и економски мотовисаној вези са осталом привредом. Његов значајни пропулзивни и интегративни карактер, те улога мултипликатора, индуктора и акцелератора глобалних привредних токова, су сведени на минимум у Војводини, иако је то велика грешка, јер управо на том подручју туризам може дати велики допринос укупном економском развоју. Осиромашен и без подршке, туризам нема снаге ни за даљи сопствени развој, па отуда и његово знатно заостајање за туристичким развојем конкурентских земаља.

Графикон 1. Учешће туризма и угоститељства у националном доходу појединих општина Војводине (%), за период 1980, 1985, 1990 и 2000. године.

Graph 1 Participation of tourism and lodging within the GDP in certain municipalities in Vojvodina (%) for the period 1980, 1985, 1990 and 2000.year

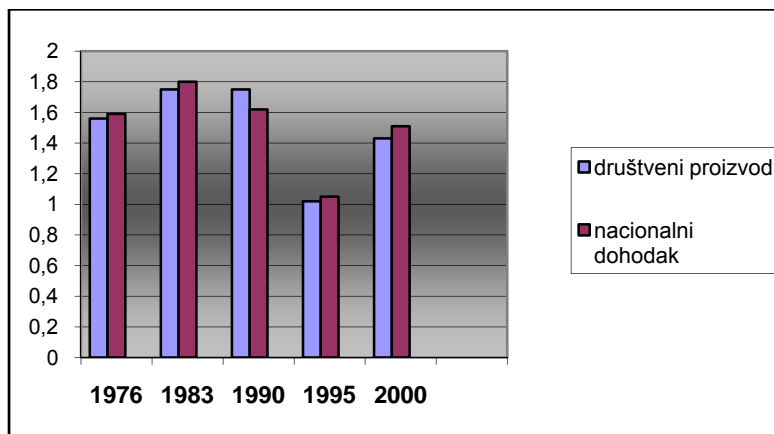
Извор: Статистички годишњаци Војводине, Покрајински завод за статистику, Нови Сад.

Графикон 1. даје приказ учешћа туризма и угоститељства у националном доходу појединих општина Војводине. Постоје подаци да је то учешће релативно мало од 1976. године са неких 1,57 % у друштвеном производу и 1,60 % у националном доходу. Године 1983. достиже учешће од 1,75 % у друштвеном производу, а 1,79 % у националном доходу. Може се слободно констатовати да од тада учешће туризма у друштвеном производу и националном доходу полако опада.

Туризам је делатност која у основи нема производни карактер, али се јавља као веома значајан фактор формирања друштвеног производа и националног дохода. Ову важну функцију туризам обезбеђује прометом страних туриста, преко кога се посредством девизне туристичке потрошње, врши директно преливање иностране акумулације у туристичке дестинације и привреду земаља које нуде одговарајуће услуге. У томе је суштинска предност иностраног туризма у односу на домаћи, који врши прерасподелу новчаних средстава унутар граница једне земље.

Графикон 2. Учешће туризма и угоститељства у вредносној структури друштвеног бруто производа укупне привреде Војводине (по принципу чисте делатности)

Graph 2 Tourism and lodging participation within the value structure of GDP from the total economy of Vojvodina (principle of clean activity)

Извор: Статистички годишњаци Војводине, Покрајински завод за статистику, Нови Сад.

По свом предмету и карактеру рада туризам спада у ону групу делатности које на трајној основи омогућавају непосредно ангажовање радно способног становништва из свих социјалних, старосних и полних група, као и разних нивоа образовања. Ову околност треба посматрати у светлу пресудне улоге живог рада у задовољавању разних потреба туриста, као и чињенице да је у сектору туристичких услуга, слично осталим терцијарним делатностима, могућност замене живог рада савременим технологијама релативно ограничена. Туристичко-угоститељска делатност представља моћан фактор за успешно ублажавање и превазилажење незапослености као сложеног и тешког социо-економског проблема на нивоу државе, али и региона. Поливалентни карактер туристичких услуга отвара широк простор за додатно запошљавање читавом спектру других привредних и ванпривредних делатности, тако да се деловање туризма као фактора запошљавања рефлектује код бројних сегмената економске, друштвене и социјалне структуре. Данас је у свету на пружању туристичких услуга запослено преко 150. милиона људи, од чега у Европи као намоћнијем рецептивном тржишту око 10 милиона. Када се броју запослених у области туризма у Војводини, хотелијерства и угоститељства додају и сви они који у другим делатностима у потпуности или делимично учествују у пружању разних врста туристичких услуга и тиме остварују лична примања, као и они који су у тзв. домаћој радиности, такође остварују егзистенцију пружањем услуга смештаја и исхране, тек тада се може добити увид у укупне ефекте развоја туризма на запосленост становништва. Наравно, не сме се изоставити и чињеница да се броју запослених често морају додати и сезонски радници како у туризму, тако и у другим делатностима које су индуковане туризмом. Непостизање континуитета у запошљавању доноси негативне ефекте, јер су и примања радника сезонски одређена. Међутим, за Војводину се може рећи да је и запосленост за сада у туризму релативно ниска у односу на друге делатности. Године 1972. је износила око 2.46%, а након тога забележене су мање осцилације, где 1982. учешће запослених у туризму полако опада. Највећи пад осетан је током деведесетих година, управо због већ наведених неприлика које су задесиле државу и бивше републике. Ангажовање у туризму Војводине је мање или је на незадовољавајућем положају, те се губи утисак да је туризам примарна грана, иако се у развојним документима декларативно спомиње и туризам. Постоје и битне разлике у броју запослених у хотелијерству и туризму, где је наравно очигледно која грана више запошљава становништва.

Табела 2. Број запослених у области туризма и хотелијерства у Војводини
 Table 2. Number of employees in tourism and hotel sectors in Vojvodina

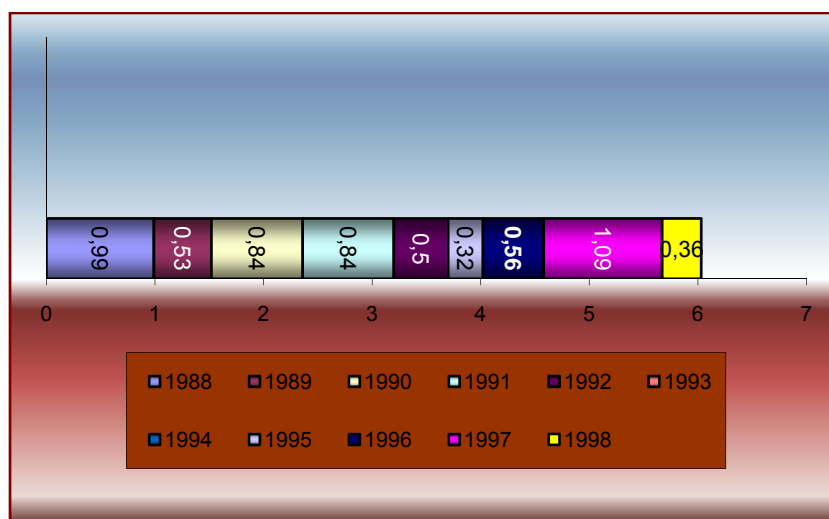
Година	Укупан број запослених у економији		Број запослених у хотелској инд. и туризму		Хотелска индустрија		Туризам	
	укупно	%	укупно	%	укупно	%	укупно	%
1972	356017	100.00	8755	2.46	8590	2.41	165	0.05
1974	373569	100.00	8902	2.38	8703	2.33	199	0.05
1976	404399	100.00	9985	2.47	9750	2.41	235	0.06
1978	431504	100.00	12800	2.97	12478	2.89	322	0.07
1980	456368	100.00	13108	2.87	12708	2.78	400	0.09
1982	468777	100.00	13124	2.80	12723	2.71	401	0.09
1984	476940	100.00	13390	2.81	13016	2.73	374	0.08
1986	528123	100.00	15951	3.02
1988	526772	100.00	13701	2.61	13191	2.50	510	0.11
1990	497589	100.00	11068	2.22	10910	2.19	472	0.03
1992	537484	100.00	8194	1.52	7862	1.46	332	0.06
1994	407363	100.00	6656	1.63	6350	1.56	306	0.07
1996	375459	100.00	6046	1.61	5782	1.54	264	0.07
1998	346588	100.00	5706	1.64	5464	1.58	242	0.07
2000	315845	100.00	4999	1.58	4810	1.52	186	0.06

Извор: Статистички годишњаци Војводине, Покрајински завод за статистику, Нови Сад.

Године 1996. број радњи у домену туризма и угоститељства кретао се око 4.822, а 1998. године ове две делатности према укупном броју радњи биле на четвртом месту, иза занатства и личних услуга (14.431), трговине (11.285) и саобраћаја и веза (6.419), што је релативно добра позиција.

Графикон 3. показује учешће туризма и угоститељства у оствареним инвестицијама привреде Војводине. Може се уочити да се крећу од 0.32% 1995. године до 1,09% 1997. године. Све ово само говори о релативно ниским улагањима у туристичко пословање и његов приоритетни положај у привреди Војводине. Темпо улагања није подједнак, што је узроковано свим економским и политичким недаћама. Овако неадекватно и недовољно улагање проузроковало је успоравање градње и обнове свих капацитета. Једно од најбитнијих питања јесте и улагање у туристичку привреду. Знатно умањене инвестиције у туризам довеле су до стагнације у развоју основних и комплементарних смештајних капацитета и пратећих објеката, али и до знатног смањења квалитета због нередовног текућег и инвестиционог одржавања.

Графикон 3. Учешће туризма и угоститељства
у оствареним инвестицијама привреде
Graph 3 Tourism and lodging participation
within the realized economic investments

Извор: Статистички годишњаци Војводине, Покрајински завод за статистику, Нови Сад.

У току 2008. године предложен је приоритет улагања у туристичку делатност, што подразумева изградњу информационих система, повећање броја запослених, унапређење свих облика туризма, те промотивне активности које се за сада финансирају искључиво из боравишних такси. Да је туризам Војводине у експанзији показује интересовање за понуду у иностранству, те је у току 2008. године објављено у страниј штампи око 80 брошура, а Србија као пожељна туристичка дестинација ушла у 30 светских брошура. Од 1984. године хотели, манифестације и градови Војводине су добили 24 пута награду Туристички цвет, од чега једна трећина припада Новом Саду, што је и разумљиво с обзиром да је то и највећи туристички центар Војводине, а и државе Србије након Београда.

Закључак

Посматрајући регион Војводине може се, након свега што је речено, закључити да ово подучје има преваходно привредну структуру и да туризам поседује одлике несигурности и несталности у својим економским ефектима. Учешће туризма у националном доходу Војводине је релативно

ниско и креће се до највише лествице од око 1,80 %. Запосленост становништва у овој привредној грани још увек није на завидном нивоу, а зна се да је највећи проценат запослених у угоститељству, а нешто нижи у туристичким посредничким делатностима. Такође се може извести закључак да је и проценат улагања инвестиционих средстава низак, приоритет су имале друге привредне гране, у чијој корелацији је туризам егзистирао, а један битан разлог те чињенице јесте и то да је туризам своја средства улагао константно у сопствени развој.

Војводина је регион оријентисан још увек ка пољопривреди, чиме се обезбеђује знатан део средстава и осигурава извоз. Најбитније је истаћи да је туризам Војводине опстао захваљујући утицају туризма развијенијих суседних регија државе Србије, а да су минимални ефекти војвођанског интерног туризма. У Војводини је туризам споредна делатност која је добро дошла као допунски извор прихода из туристичких подручја.

Изборити се за праву позицију на туристичком тржишту Европе и света, је веома тешко, у време политичке и економске нестабилности у земљи. Чини се да је након 2002. године стање кренуло узлазном путањом, али је још увек нереално закључивати да је то заиста пут правих успеха и праве валоризације региона. По броју лежаја, броју туриста и ноћења, Војводина је данас на нивоу 60-тих или 70-тих година прошлог века. Често се каже да би прави пут до постизања успеха у туризму и приближавања Европи, био сагледавање стања из прошлости, извлачење порука и поука, потенцирање позитивних елемената, елиминисање ограничавајућих фактора.

Главни показатељи генераторске снаге туризма допринели су да ова делатност буде сврстана у групу приоритетних развојних праваца, са посебним интересом државе у погледу њеног усмеравања и подстицања. Побољшање квалитета туристичке понуде Војводине је будућност њеног развоја. Пре свега говори се о реконструкцији и реновирању угоститељских објеката, изградњу нових што је једним делом већ увелико и започето, али углавном у подручју града Новог Сада, на бази међународних стандарда и правних прописа о категоризацији, увођење нових технологија у услуживању и резервацијама, увођење стандарда у путничким агенцијама и код осталих организатора туристичких путовања и сл. Туризам битно доприноси да глобални поремећаји националне привреде не буду већи и још тежи. Туристичка привреда је у односу на основна жаришта нестабилности (платни биланс, инфлацију, запошљавање, инвестиције, општу потрошњу, слабост привредне структуре, регионални развој) деловала изразито позитивно. У поређењу са другим привредним гаранатама, туризам већ годинама даје највиши апсолутни девизни приход, затим има утицај на смањивање инфлације. Стабилизационо деловање туризма детерминишу циљеви:

допринос постизању и одржавању стопе запослености, смањење регионалних диспропорција у економском развоју, искориштавање позитивних тенденција у кретању туристичке потражње и туристичке потрошње итд.

Сви основни излази из досадашњег стања туристичког привређивања морају се кретати у оквиру врло озбиљног напора за интегрисање туризма у шире економске токове и процесе, уз наглашену систематску и стимулишућу друштвену подршку, знатно већу него сада.

Литература

1. Бакић, М., (1996): Покретачи промена у савременој пословној туристичкој политици, Пословна политика, Београд
2. Бакић, О., (1997): Србија на међународном туристичком тржишту, Нова трговина, бр. 7-8
3. Bowen, J., (1991): The Interface Between Tourism and other Agruculture, Journal of rural Studies
4. Boyer, M., (1972): Le tourisme, Editions du Seuil, Paris.
5. Burkart, A.J., (1981): Tourism: Past, Present and Future, Heinemann, London
6. Вукићевић, М., (1978): Економика туризма. Виша пословна школа, Нови Сад
7. Вуконић, Б., (1987): Туризам и развој, Школска књига, Загреб
8. Gunn, C., (1988): Tourism Planning, Taylor & Francis, New York
9. Hall, C., (1992): Tourism, Prentice Hall, London
10. Hunziker, K., (1942): Grudiss der Allegemein Fremdenverkehrs, lehre, Zurich
11. Hunziker, R., (1961): Revenue de Tourisme, Bern, Switzerland
12. Jenkins, J., (1991): Tourism Development, Harlow Longman
13. Кицошев, С., Бубало, М., (1999): Структуре становништва, ПМФ, Институт за географију, Нови Сад
14. Марковић, С., Марковић, З., (1972): Економика туризма, Школска књига, Загреб
15. Mason, P., (1995): Tourism, Masey University, New Zealand
16. Medlik, S., (1997): Understanding Tourism, Butterworth – Heinemann, Oxford
17. Nordin, S., (2005): Tourism of Tomorrow, European Tourism Research, Ostersund
18. Olsen, M., (1995): Into the New Millenium, International Hotel Association, Paris

19. Pine, J.V., Gilmore, J.H., (1999): *The Experiecnе of Economy*, Harvard Business School, Press, Boston
20. Попеску, Ј., (1995): *Управљање развојем туризма*, Туристичко пословање, бр.1/95, Београд
21. Ранковић Ј., (1990): *Теорија и анализа биланса*, Економски факултет, Београд
22. Сенечић, Ј., (1997): *Истраживање туристичког тржишта*, Економски факултет, Загреб
23. Тодосијевић, Р., (1995): *Променама до успешног предузећа*, Прометеј, Нови Сад
24. Унковић, С., (2007): *Економика туризма*. Центра за издавачку делатност Економског факултета, Београд
25. Унковић, С., (1991): *Свремени токови у туризму*, Економски факултет, Београд
26. Fabozzi F., (2003): *Capital Market – Institutions and Instruments*. Prentice Hall, New York
27. Faulkner, B., (1997): *Complexity in Tourism*, Outledge, London
28. Harris, P., (1999): *Profit Planning*, Butterwort-Heinemann, Oxford
29. Cullen P., (1997): *Economics for Hospitality Management*, Thomson Press, London
30. Черовић, С., (2004): *Истраживање туристичког тржишта*, ПМФ Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
31. *Статистички годишњаци Војводине*, Покрајински завод за статистику, Нови Сад
32. WTO (2001). *Tourism 2020 Vision*, WTO, Madrid
33. WTTC (2002): *Increasing Mobility, Expanding Infrastructure*, WTTC, London
34. WTTC (2003): *Blueprint for New Tourism*, WTTC. London
35. <http://www.spacetourismsociety.org>

Примљено: 27.02.2009.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 338.485(497.113)

**CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT AND
OF THE INFLUENCE OF TOURISM
ON THE ENTIRE ECONOMY OF VOJVODINA**

Tamara Gajić, PhD candidate, expert associate,
Higher School of Professional Business Studies, Novi Sad
st. Vladimira Perića Valtera No.4, Novi Sad

Summary

The development of tourism and hotel industry puts into motion other complementary activities. In the general view, the region of Vojvodina was never characterized by mass tourism even though it was the branch of economy which could help in solving many economic problems – mostly unemployment. It is known that the amount of tourist visits to Vojvodina is not proportional to its anthropogenic and natural treasures. This paper points out the main characteristics about tourism development in Vojvodina region and influences it could exercise on certain branches and segments of economy. Inter-sector analyses show that within the most important segments (manufacturing and production, export, employment) tourist activities represents one of the most propulsive sectors of economy. The beneficial influence of this segment is confirmed in regional development. Tourist economy, definitely should be one of the strongest factors of economic stabilization, and also as a factor which removes disproportions made by negative movements of productivity and employment, raised on the base of unbalanced sector and regional process.

Key words: tourism, development, economy of Vojvodina

Author's Address:

Tamara Gajić
Visoka poslovna škola strukovnih studija
Vladimira Perića Valtera br. 4,
21000 Novi Sad, Srbija

НИВО И ДИНАМИКА ПАРЦИЈАЛНИХ ПРОДУКТИВНОСТИ КАО ИНДИКАТОРИ КОНКУРЕНТНОСТИ ПОЉОПРИВРЕДЕ

Катарина Марковић¹

Абстракт: Конкурентност, као један од фактора успеха, као и у свим осталим сегментима економског живота, квантификује се и у пољопривреди. Остварени ниво конкурентности пољопривреде на домаћем тржишту, као и у међународним оквирима, може се квантификовати применом различитих методолошких поступака. У овом раду приказана је методологија у оквиру које се као индикатори конкурентности пољопривреде користе ниво и динамика парцијалних продуктивности, односно продуктивности рада и продуктивности земљишта. На основу статистичке базе података Организације за храну и пољопривреду (ФАО) израчунати су ниво и динамика парцијалних продуктивности у пољопривреди Србије и појединих земаља Европске Уније. Наведени индикатори послужили су као основа за компаративну анализу конкурентности пољопривреде Србије и земаља чланица Европске Уније.

Кључне речи: конкурентност, пољопривреда, продуктивност, продуктивност рада, продуктивност земљишта

Увод

Конкурентност, као пресудни фактор успеха на домаћем и иностраном тржишту, анализира се у многим дисциплинама и са различитих аспеката. Сходно томе, јединствене и опште прихваћене дефиниције појма конкурентности, још увек, нема. Поред осталих бројних интерпретација овог појма, конкурентност се може схватити и као побољшање положаја појединца, предузећа и државе у поређењу са другим сличним ентитетима.

Без обзира да ли се заснива на образовању, предузетништву, иновацијама или неком другом фактору, повећање конкурентности у доба

¹ Др Катарина Марковић, асистент, Пољопривредни факултет, Нови Сад.

глобализације се намеће као императив. Повећање конкурентности доводи до побољшања економског положаја, не само државе, него и сваког појединца, јер се на основу повећања конкурентности и дохотка утиче и на подизање нивоа животног стандарда.

Пољопривреда је један од елемената економског система сваке земље у коме је изузетно важно постићи задовољавајући ниво конкурентности. При томе, не треба занемарити чињеницу да се успех у међународним размерама не може очекивати без претходно постигнутог високог нивоа конкурентности на домаћем тржишту.

С обзиром да се ради о економској категорији, подложној компаративној анализи, конкурентност пољопривреде се може квантификовати применом различитих метода. Циљ овог рада је да укаже на специфичности и могућност примене једног методолошког приступа за квантификовање конкурентности у пољопривреди. Полазећи од тога да се у теорији и пракси продуктивност често користи као синоним за конкурентност, у фокусу овог истраживања биће теоријско објашњење и демонстрирање практичне примене парцијалних продуктивности као квантитативних показатеља конкурентности пољопривреде.

Метод истраживања и извор података

Парцијалне продуктивности пољопривреде, као квантификатори конкурентске способности аграрног сектора, изражавају се у виду продуктивности рада и продуктивности земљишта. Конкурентност пољопривреде може се анализирати на основу нивоа, као и динамике парцијалних продуктивности у одређеном периоду.

Ниво продуктивности рада (П/Р) представља однос оствареног обима производње и броја активног пољопривредног становништва и изражава у УСД по активном пољопривреднику. Ниво продуктивности земљишта (П/З) утврђује се као однос оствареног обима производње и пољопривредног земљишта и изражава у УСД по хектару. Динамика парцијалних продуктивности пољопривреде изражава се стопом раста, које се израчунавају применом експоненцијалне функције.

Као конвенционални фактор пољопривредне производње, рад (Р) према ФАО методологији представља број активног пољопривредног становништва. Земљиште (З) представља збир ораничног земљишта, земљишта под дугогодишњим засадима и земљишта под трајним ливадама и пашњацима. Обим производње (П) следствено методологији ФАО, изражава се у доларима по ценама за одређену базну годину.

Резултати и дискусија

Постизање одговарајућег степена конкурентности један је од најважнијих услова који би одређена земља требало да испуни како би добила „зелено светло“ за прикључење Европској Унији. Овај критеријум, поред осталих, дефинисао је Савет Европе на конгресу у Копенхагену 1993. године. Све земље које имају претензије за чланство у Европској Унији дужне су да усмере своје активности ка што успешнијем испуњењу постављених критеријума.

Прикључење наше земље међународним интеграцијама, између осталог, подразумева и одговарајућа структурна прилагођавања и динамичне реформске подухвате у сектору пољопривреде. Искуства земаља Централне и Источне Европе, које су 2004. године постале чланице Европске Уније, показују да се остваривање потребног степена конкурентности аграрног сектора сматра једним од најсложенијих задатака у процесу хармонизације са стандардима Уније.

Израчунавањем Индекса пословне конкурентности и Индекса конкурентности раста, Светски економски форум сваке године формира ранг листу земаља према оствареном степену конкурентности њихових привреда. Србија је у ову анализу укључена од 2002. године. Према подацима из 2005. године конкурентност наше привреде може се оценити као крајње незадовољавајућа, с обзиром да се од 102 земље обухваћене извештајем, налазимо на 86. месту. Иако је аграрни сектор Србије до сада био искључен из систематских истраживања конкурентности, на основу резултата појединачних анализа постоје процене да је стање конкурентности наше пољопривреде далеко испод нивоа Европске Уније, али и земаља из нашег непосредног окружења.

Разлози за низак ниво конкурентности наше пољопривреде су бројни и разноврсни. Поред фактора који су условили ниску конкурентску способност привреде у целини, у области пољопривреде делују додатни лимитирајући чиниоци. Наиме, недовољна инвестициона улагања и константни вишедеценијски недостатак капитала условили су техничко-технолошко заостајање нашег аграрног сектора. У таквим условима, пољопривредно-прехранбени производи из Србије, генерално посматрано, нису довољно конкурентни на европском и светском тржишту, како у погледу цена, тако и квалитета. Пад продуктивности и изостанак примене технолошких иновација у пољопривредној производњи условљавају недовољну спремност за испуњавање ригорозних стандарда квалитета и безбедности хране. Управо то су критеријуми који се на пробирљивом тржишту Европске Уније данас постављају као приоритет.

У циљу да се укаже на достигнути степен конкурентности пољопривреде Србије и да се изврши компарација са земљама Европске Уније, у овом раду биће приказани резултати истраживања нивоа и динамике парцијалних продуктивности пољопривреде. Период обухваћен анализом подељен је на два подпериода: предтранзициони (од 1961. до 1989. године) и транзициони (од 1989. до 2003. године). На тај начин омогућено је сагледавање утицаја транзиционих процеса у области пољопривреде и њихово одражавање на динамику продуктивности и конкурентности. Ниво и динамика продуктивности рада и продуктивности земљишта у нашој земљи, ради добијања што реалнијих резултата анализе, упоређени су са релевантним показатељима у Европској Унији са 15 и 25 земаља чланица, као и са Мађарском и Холандијом. Наиме, Холандија је једна од земаља Уније у којој пољопривреда представља један од кључних елемената привредне структуре и на високом је нивоу развоја. Сличности у аграрној структури, као и искуства у процесу транзиције, основни су разлози због којих је у анализу, у циљу компарације са Србијом, укључена и Мађарска.

Табела 1. Компарација нивоа продуктивности рада (П/Р)
Table 1 Comparing the level of labour productivity (P/R)
(у хиљ.УСД/акт.пољ.) (thousands of USD per farmer)

Земља State	Предтранзициони период Pre-tranzitional period	Транзициони период Tranzitional period	Период 1961-2003. Period from 1961 to 2003
Србија Serbia	1,97	3,16	2,25
ЕУ-15 EU-15	7,42	16,74	10,55
ЕУ-25 EU-25	5,84	11,38	7,69
Мађарска Hungary	3,71	7,66	4,46
Холандија Netherlands	17,01	28,97	20,53

Извор: www.faostat.org, прорачун аутора
Source: www.faostat.org, author's calculation

На основу података из Табеле 1. може се извести закључак да је ниво продуктивности рада у нашој земљи знатно испод нивоа који је постигнут у

земљама Европске Уније. Тако, на пример, распон у нивоима продуктивности рада у пољопривреди Србије и ЕУ-15 у предтранзиционом периоду износи 1:3,76, а у току транзиционог периода повећава се на чак 1:5,29. Нешто мањи распони у нивоима продуктивности рада у пољопривреди постоје када се подаци за нашу земљу пореде са ЕУ-25, што је и логично с обзиром на знатно нижи ниво развијености пољопривреде чланица које су се Унији прикључиле 2004. године. Ипак, оно што се може окарактерисати као крајње негативна појава јесу разлике које постоје у нивоима продуктивности рада у пољопривреди између Србије и Мађарске. С обзиром да се ради о држави која припада групи бивших социјалистичких земаља, забрињавајућа је чињеница да је ова земља остварила скоро дупло већу продуктивност рада у пољопривреди у односу на Србију.

Табела 2. Компарација нивоа продуктивности земљишта (П/З)
Table 2 Comparing the level of land productivity (P/L)
(у хиљ.УСД/ха) (thousands of USD per farmer)

Земља State	Пред- транзициони период Pre-tranzitional period	Транзициони период Tranzitional period	Период 1961-2003. Period from 1961 to 2003
Србија Serbia	0,57	0,62	0,58
ЕУ-15 EU-15	0,76	1,01	0,84
ЕУ-25 EU-25	0,75	0,95	0,81
Мађарска Hungary	0,66	0,74	0,68
Холандија Netherlands	2,69	4,10	3,13

Извор: www.faostat.org, прорачун аутора
Source: www.faostat.org, author's calculation

Као и код продуктивности рада, ниво продуктивности земљишта у нашој земљи нижи је у односу на земље Европске Уније. Међутим, како емпиријски подаци показују, распон тих разлика знатно је мањи у односу на разлике у нивоима продуктивности рада (Табела 2.). На нагло опадање продуктивности земљишта у Србији евидентно је утицао процес транзиције, с обзиром да је условио пад производње по јединици обрадиве површине. То је

проузроковало даље продубљивање разлика у нивоима продуктивности земљишта наше земље и земаља Европске Уније. Као илустративан пример могу да послуже подаци о нивоу продуктивности земљишта у Холандији, који је у целокупном анализираним периоду био пет пута већи у односу на Србију.

Динамика раста продуктивности рада у нашој земљи била је знатно више изражена у почетном периоду у односу на транзициони период. Изражено низак ниво продуктивности рада на почетку предтранзиционог периода, условио је динамично повећање овог показатеља кокурентности пољопривреде. Почетак транзиције, који је условио опадање обима пољопривредне производње, имао је негативан утицај на стопе раста продуктивности рада у нашем аграрном сектору. Индикативно је да је сличан тренд раста присутан у и Мађарској, чија аграрна структура има бројне заједничке карактеристике са аграрном структуром Србије. Убедљиво најдинамичнији раст продуктивности рада у пољопривреди остварила је Европска Унија у чијем је саставу било 15 земаља чланица. За целокупни анализирани период тај раст је изражен стопом од 4,31% годишње (Табела 3.).

Табела 3. Стопе раста продуктивности рада (у %)
Table 3 Rate of growth of labour productivity (in %)

Земља State	Предтранзицио ни период Pre-tranzitional period	Транзициони период Tranzitional period	Период 1961-2003. Period from 1961 to 2003
Србија Serbia	5,44	2,11	3,28
ЕУ-15 EU-15	4,76	3,80	4,31
ЕУ-25 EU-25	4,35	2,83	3,67
Мађарска Hungary	5,92	2,26	4,05
Холандија Netherlands	4,43	2,24	3,24

Извор: www.faostat.org, прорачун аутора
Source: www.faostat.org, author`s calculation

Табела 4. Стопе раста продуктивности земљишта (у %)
Table 4 Rate of growth of land productivity (in %)

Земља State	Предтранзициони период Pre-tranzitional period	Транзициони период Tranzitional period	Период 1961- 2003. Period from 1961 to 2003
Србија Serbia	3,34	-0,22	1,38
ЕУ-15 EU-15	2,16	0,69	1,64
ЕУ-25 EU-25	2,15	0,27	1,47
Мађарска Hungary	2,93	-0,44	1,24
Холандија Netherlands	4,13	-0,03	2,70

Извор: www.faostat.org, прорачун аутора
Source: www.faostat.org, author's calculation

Кретање продуктивности земљишта у Србији у целокупном анализираном периоду, изражено је стопом раста од 1,38%. Приближно иста динамика посматране појаве односи се и на подручје Европске Уније. Продуктивност земљишта у Србији у предтранзиционом периоду имала је знатно већу динамику повећавања у односу на земље чланице Уније. Транзициони период, међутим, доводи до пада производње, па се током последње две деценије прошлог века не само успорава раст, него долази и до опадања продуктивности земљишта у Србији. Наиме, у транзиционом периоду стопа раста продуктивности земљишта у нашој земљи била је негативна и износила је -0,22% (Табела 4.).

Закључак

С обзиром на значај који пољопривреда има у привредној структури Србије, унапређење конкурентске способности аграрног сектора представља битан сегмент припрема за прикључење Европској Унији. Као земља која располаже релативно повољним природним условима за развој пољопривреде, Србија би основне разлоге за незадовољавајућу кокументску способност својих пољопривредних производа требало да тражи у неадекватним економским и политичким мерама.

Евидентно опадање продуктивности по активном пољопривреднику, али и по хектару обрадиве површине у Србији, указује на потребу хитног спровођења системских решења која би допринела повећавању продуктивности, као једног од кључних индикатора конкурентности пољопривреде.

Литература

1. Марковић, К. (2008): «Трансформација Заједничке аграрне политике Европске Уније и импликације на пољопривреду Србије», Економски факултет, Суботица
2. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије (2004): «Конкурентност пољопривреде Србије», Београд
3. Његован, З. (2007): «Macroeconomic Aspects of the Competitiveness in Serbia and Montenegro: Building a new Paradigm», часопис: “Agora Without Frontiers“, Institute of International Economic Relations, Volume 12, No 2, Athens, Greece
4. Његован, З., Бошковић, О. (2006) «Стратегија конкурентности пољопривреде у републици Србији», Копаоник бизнис форум 2006 »Србија 2012: развој, финансијски сектор и конкурентност«, Савез економиста Србије (СЕС), Копаоник
5. Његован, З., Шеварлић, М. (1997): «Глобални токови светске привреде и конкурентност агробизниса земаља у транзицији», тематски зборник *Аграрни и рурални развој у системским реформама*, Институт за економику пољопривреде, Београд
6. Пејановић, Р., Његован, З., Тица, Н. (2007): «Транзиција, рурални развој и аграрна политика», монографија, Пољопривредни факултет, Нови Сад
7. Frohberg, К., Hartmann, М. (1997): “Comparing Measures of Competitiveness”, Discussion Paper No.2, Institute of Agriculture Development in Central and Eastern Europe, Halle (Saale), Germany
8. www.faostat.org

Примљено: 21.10.2008.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 631:338.312+339.137

**LEVEL AND DYNAMICS OF PARTIAL PRODUCTIVITY AS
INDICATORS OF COMPETITIVENESS IN AGRICULTURE**

Katarina Marković, Ph. D.
Faculty of Agriculture Novi Sad

Summary

As one of the factors of success, competitiveness is measured in all sectors of economy and also in agriculture. Level of competitiveness of agriculture on domestic and world market can be quantified by using different methodology. As indicators of competitiveness of agriculture in this paper are used level and dynamic of partial productivity – labour productivity and land productivity. Food and Agriculture Organization (FAO) statistical data was source for estimating those indicators. Labour productivity and land productivity are measured for Serbian agriculture and agriculture in different countries in European Union.

Key words: competitiveness, productivity, labour productivity, land productivity

Author`s address:

Dr Katarina Marković
Poljoprivredni fakultet
Trg Dositeja Obradovića 8
Novi Sad
e-mail: katarina@polj.ns.ac.rs

ОПТИМИРАЊЕ СТРУКТУРЕ СЕТВЕ ПОРОДИЧНИХ ГАЗДИНСТАВА У НЕСТАБИЛНИМ УСЛОВИМА ПОСЛОВАЊА

Саша З. Годоровић¹, Михајло П. Мунћан¹

Резиме. Пољопривредни произвођачи тренутно се суочавају са великим бројем изазова који прете да значајно угрозе њихово пословање. Ова чињеница се мора прихватити, а они озбиљно припремити за нове услове пословања. У вези са тим време је да се многи од њих запитају како ће се тренутна ситуација одразити на њихова газдинства и шта даље чинити.

Имајући то у виду, циљ овог истраживања је да се користећи модел породичног газдинства изврши оптимирање структуре сетве у нестабилним условима пословања, да се открију најважнији фактори који на то утичу и сагледа њихов утицај.

На бази спроведених истраживања може се закључити да је применом дефинисаног приступа у реалним условима могуће отклонити ограничења у пословању породичних газдинстава и поспешити њихову профитабилност.

Кључне речи: структура сетве, маржа покрића, модел, породично газдинство.

1. Увод

Последице наступајуће кризе на глобалном нивоу нису заобишле ни Србију. У току су драматичне промене на тржишту. Наиме, цене примарних пољопривредних производа су у паду, а цене инпута за пољопривредну производњу у порасту. То је само један у низу изазова са којима се тренутно суочавају пољопривредни произвођачи и који прети да значајно угрози њихово пословање. Ова чињеница се мора прихватити, а они озбиљно припремити за нове услове пословања. Међутим, у мноштву података,

¹ Саша З. Годоровић, асистент приправник, Михајло П. Мунћан, сарадник у настави, Пољопривредни факултет, Земун, Немањина 6, тел. 011/2615-315/406, e-mail: sasat@agrif.bg.ac.rs

узајамних утицаја и честом недостатку мерила, упознавање стварности је најчешће веома дуг и тежак посао. Како истичу Муђан и Живковић (2006), без анализе се не може упознати стварност, а без познавања стварности не могу се поставити реални циљеви нити, пак, могу правилно усмеравати акције ка остваривању тако постављених циљева. У вези са тим, време је да се многи пољопривредни произвођачи запитају како ће се тренутна ситуација одразити на пословање њихових газдинстава и шта даље чинити. Дилема пред којом су се нашли је велика, јер је одлука о томе шта сејати једнократна, а последице које изазива дугорочне. Оно што је међутим извесно је да ће у кратком року ове промене довести до смањења профита газдинства, зато што су могућности власника да у кратком року учине економска прилагођавања прилично лимитиране. И док нико са сигурношћу не може да претпостави шта ће се дешавати у будућности, тренутна кретања на домаћем и светском тржишту и процене аналитичара говоре да треба бити обазрив. Како се понашати у оваквој ситуацији је питање на које је у овом тренутку врло тешко дати прецизан одговор. Међутим, да би се бар мало приближили таквом одговору и пружили власницима породичних газдинстава информације неопходне за доношење исправних и правовремених одлука потребно је ослонити се на знање. Модели, како истичу Тодоровић и сар. (2008) им омогућавају да анализирају своју садашњу и очекивану ситуацију у будућности, да добију бољи увид у проблеме, да пронађу решења за конкретне проблеме и сагледају њихове последице тако да могу да делују у складу са могућим алтернативама, да учине прави избор који је, према њиховом мишљењу, оптималан за дату ситуацију и да побољшају процес одлучивања. Све то помоћи ће им да успешно учествују у тренутним процесима, избегну све негативне последице и да максимално искористе могућности које се отварају, а што ће у крајњој линији учинити њихова газдинства ефикаснијим и профитабилнијим.

2. Циљ истраживања

Имајући све претходно набројано у виду, циљ овог истраживања је да се изврши оптимирање структуре сетве у нестабилним условима пословања, да се открију најважнији фактори који на то утичу и сагледа њихов утицај.

3. Материјал и метод истраживања

У складу са постављеним циљем истраживања и принципима системског приступа конструисан је модел породичног газдинства. То значи да је породично газдинство посматрано као јединствена целина у којој постоји тесна повезаност између његових саставних делова, при чему се

водило рачуна о специфичностима појединих елемената система (подсистема) и њиховим међусобним релацијама које обезбеђују синергетско деловање система као целине. Другим речима, породично газдинство као један сложен пословни систем методом моделовања преведен је у апстрактни, који у себи садржи све битне односе реалног система и који је као такав погодна основа за спровеђење експеримената.

Основна обележја формираног модела су:

- породично газдинство се налази у равничарском подручју,
- поседује само ораничну површину (занемарени су остали начини коришћења земљишта) уједначеног квалитета и оптималне величине парцела,
- оранична површина користи се за гајење жита (пшеница и кукуруз) и индустријског биља (шећерна репа, сунцокрет и соја) уз поштовање ограничења плодореда,
- за тржишно оријентисану ратарску производњу анагажована је целокупна оранична површина,
- технологија производње је типична за дате усеве и подручје у којем је газдинство лоцирано,
- на газдинству су стално ангажована 2 члана породице и
- газдинство располаже неопходном механизацијом (осим комбајна за шећерну репу) за реализацију пројектоване технологије производње (трактор 10 kN, трактор 20 kN, универзални комбајн и одговарајуће прикључне машине).

У склопу разматрања активности и ограничења за утврђивање структуре ратарске производње и њено обезбеђење факторима производње, детаљно је разрађен плодоред, агротехника заступљених усева, потребни тракторски агрегати и комбајни, остварени резултати по појединим линијама и др.

Основни метод којим је експериментисано на конструисаном моделу породичног газдинства је simplex метод линеарног програмирања. Променом само једног производног фактора (ораничног земљишта) добијена је оптимална структура производње за различите величине газдинстава, која је у складу са расположивим капацитетима и објективно постојећим ограничењима, и која омогућава остваривање максималне марже покрића. Примењујући овакав приступ обезбеђује се да све промене и тестирања немају никакав утицај на стварност газдинства све док се налазе у експерименталној фази. Решења која након тестирања покажу да ће имати утицај на побољшање функционисања породичног газдинства и пословних

результата представљају се као препорука за примену у стварности (Мунђан и сар., 2008).

4. Резултати и дискусија

Промене које су се последњих годину дана десиле на тржишту примарних пољопривредних производа и инпута за пољопривредну производњу имале су велики утицај на профитабилност ратарске производње. Маржа покрића, као показатељ исплативости гајења усева, доживела је значајне промене (табела 1).

Табела 1. Годишња промена маржи покрића заступљених ратарских усева у 2009. години
Table 1 Annual change of crop gross margin in year 2009.

Усев <i>Crop</i>	Маржа покрића (РСД/ха) Gross margin (RSD/ha)		Годишња промена <i>Annual change</i> (РСД/ха) (RSD/ha)	Годишња промена <i>Annual change</i> (%)
	2008. година <i>year</i>	2009. година <i>year</i>		
Пшеница	33.495,43	18.271,05	-15.224,37	-45,45%
Кукуруз	38.708,39	31.000,44	-7.707,95	-19,91%
Шећерна репа	67.174,40	58.742,13	-8.432,27	-12,55%
Сунцокрет	34.420,95	26.531,98	-7.888,97	-22,92%
Соја	33.422,17	26.828,13	-6.594,04	-19,73%

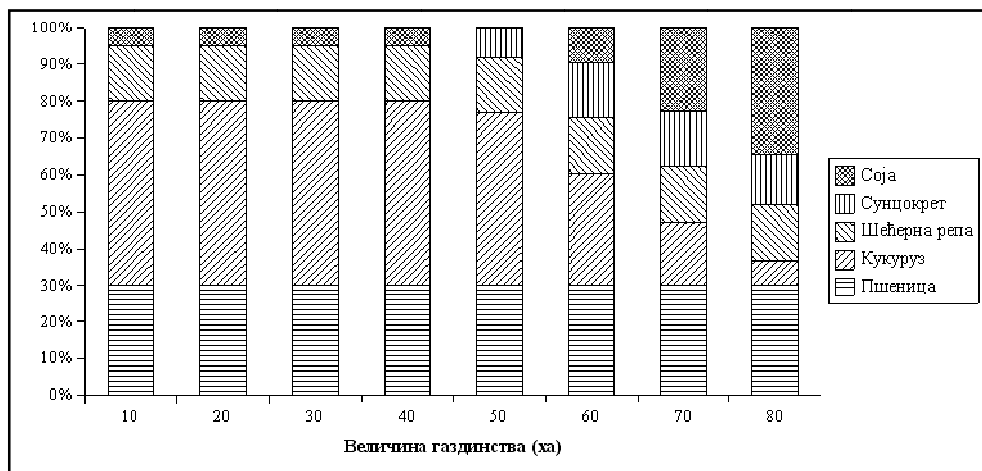
Извор: Обрачун аутора

Оваква кретања марже покрића су и очекивана с обзиром на погоршање услова пословања породичних газдинстава у 2009. години, који се манифестују растом трошкова производње и смањењем цена примарних пољопривредних производа. Слично као претходних година износ марже покрића сугерише да је најпрофитабилнији усев шећерна репа, а најмање профитабилан пшеница. С обзиром на смањење износа марже покрића свих заступљених усева доћи ће до смањења марже покрића на нивоу газдинства.

Прошли, садашњи и будући значај појединих усева изражен маржом покрића представља добру полазну основу за планирање структуре сетве, а како истиче Церанић (2007) у условима ризика и неизвесности значај

планирања огледа се у способности да се благовремено реагује на екцесне ситуације у којима газдинство може да се нађе. У времену када се настоји да се оствари што профитабилнија производња, посебна пажња мора се посветити избору оптималне структуре сетве, с обзиром на изузетно велики утицај који она има на функционисање и успешност пословања породичног газдинства. Имајући то у виду извршено је експериментисање на конструисаном моделу породичног газдинства са циљем утврђивања оптималне структуре сетве у 2009. години за газдинства различите величине. Ради квалитетније интерпретације добијених резултата потребно је истаћи да је приликом утврђивања оптималне структуре сетве предност у коришћењу расположивих ресурса газдинства дата оним усевима чији минимум заступљености мора да се задовољи због поштовања ограничења плодоред (због тога пшеница иако има најнижу маржу покрића од свих заступљених усева у оптималној структури сетве учествује са 30%), а затим усевима који доносе највећу маржу покрића (шећерна репа као усев са највишом маржом покрића у оптималној структури сетве газдинстава свих величина учествује са максималних 15%) (график 1).

График 1. Пројектована оптимална структура сетве за газдинства различите величине у 2009. години

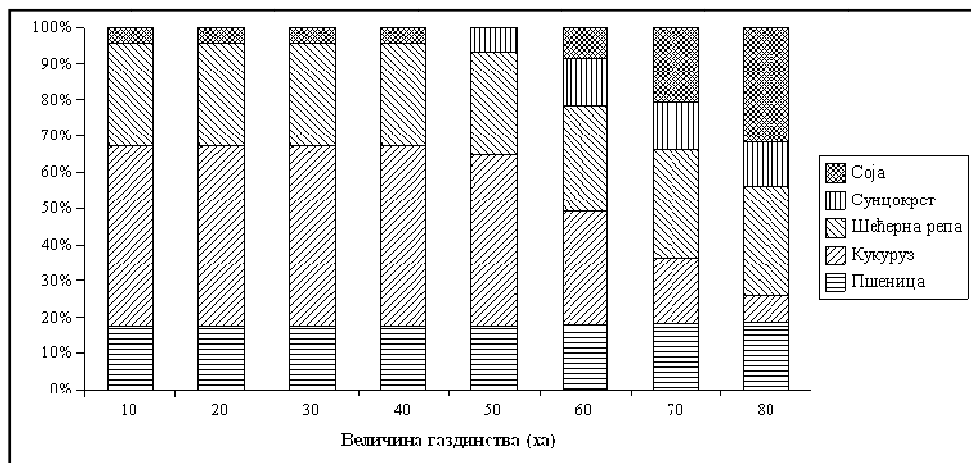

Утврђена оптимална структура сетве обезбеђује максималан износ марже покрића на нивоу газдинства, што у великој мери утиче на укупне пословне резултате, јер се од овог износа одузимају сви фиксни трошкови породичног газдинства како би се израчунао профит. С обзиром да су фиксни

трошкови констатни, свака промена марже покрића на нивоу пољопривредног газдинства у кратком року се директно одражава на висину профита. Позитивна маржа покрића доприноси покривању фиксних трошкова па према томе, како истичу Ивана Ивков и сар. (2008), максимизација марже покрића је еквивалентна максимизацији профита или минимизацији губитака. Ово потврђују и резултати многобројних истраживања, који константно показују да породична газдинства са највећом маржом покрића остварују највећи профит (Ивана Ивков и сар., 2007).

Кретање вредности овог показатеља је солидна основа за процену садашњег и будућег економског положаја газдинстава, при чему се свако повећање вредности овог показатеља оцењује повољним кретањем, а смањење упућује на погоршање економског положаја и може бити један од индикатора пословне кризе. Просечно смањење марже покрића газдинстава различитих величина у 2009. години износи око 25%. То значи да је њихов капацитет за покриће фиксних трошкова смањен за 1/4, што је посебно опасно с обзиром да се истовремено износ фиксних трошкова газдинстава повећао. Дакле, део марже покрића који остаје као профит је смањен или га уопште нема.

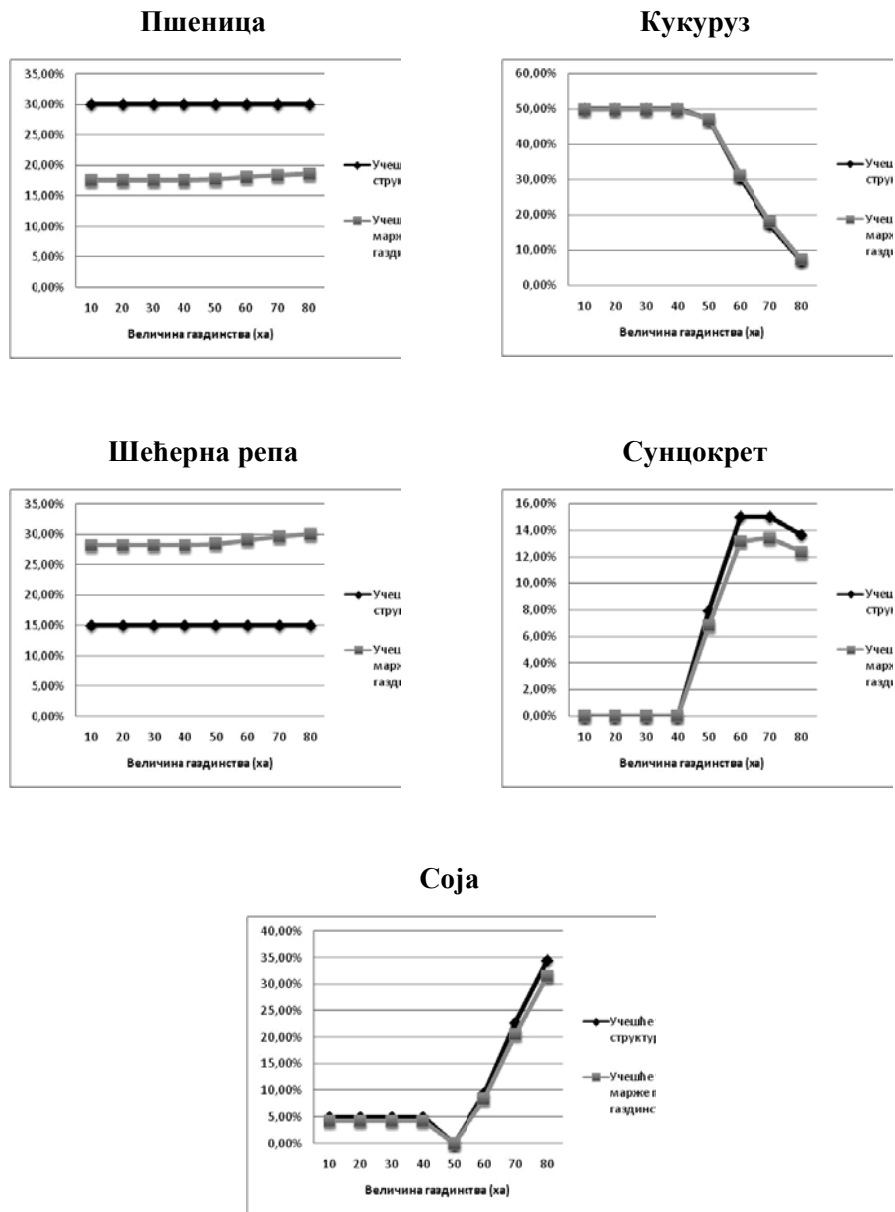
График 2. Учешће заступљених усева у формирању марже покрића на нивоу газдинства у 2009. години

С обзиром да износ марже покрића на нивоу газдинства зависи од структуре сетве, на основу заступљености анализираних усева у оптималној структури сетве утврђен је допринос сваког од њих формирању марже

покрића на нивоу газдинства у 2009. години и то за различите величине газдинстава (график 2).

График 3. Учешће заступљених усева у оптималној структури сетве и формирању марже покрића на нивоу газдинства у 2009. години

Да би се прецизније сагледао значај заступљених усева дат је упоредни преглед заступљености сваког појединачног усева у оптималној структури сетве и његов допринос формирању марже покрића газдинстава различитих величина (график 3).

Разлоге за приметан несклад између учешћа заступљених усева у оптималној структури сетве и њиховог доприноса формирању марже покрића газдинства треба тражити у одступању марже покрића заступљених усева од просечне марже покрића² (табела 2).

Табела 2. Одступање маржи покрића заступљених усева од просечне марже покрића
Table 2 Crop gross margin digression from average gross margin

Усев <i>Crop</i>	Маржа покрића у 2009. години <i>Gross margin in year 2009.</i>	Одступање од просечне марже покрића <i>Digression from average gross margin</i>	
		(РСД/ха) <i>(RSD/ha)</i>	(%)
Шећерна репа	58.742,13	28.454,08	93,94%
Кукуруз	31.000,44	712,39	2,35%
Соја	26.828,13	-3.459,92	-11,42%
Сунцокрет	26.531,98	-3.756,07	-12,40%
Пшеница	18.271,05	-12.017,00	-39,68%

Извор: Обрачун аутора

Само они усеви који имају већу маржу покрића од просечне имају већи допринос формирању марже покрића газдинства од учешћа у оптималној структури сетве и на то посебно треба обратити пажњу, а то су у овом случају шећерна репа и кукуруз (график 3).

5. Закључак

На бази спроведених истраживања у овом раду може се закључити да је применом дефинисаног приступа могуће у нестабилним условима пословања утврдити оптималну структуру сетве за газдинства различите

² Просечан износ марже покрића по ха у 2009. години износи 30.288,05 динара што је 9.935,07 динара по ха односно за 24,7% ниже од просечног износа марже покрића у 2008. години.

величине чиме се на нивоу газдинства обезбеђује максималан износ марже покрића. На тај начин ће се поспешити њихова профитабилност, унапредити конкурентност и одржати позиције на тржишту у условима све јаче конкуренције.

Потребно је истаћи да се приликом утврђивања оптималне структуре сетве предност у коришћењу расположивих ресурса газдинства даје оним усевима чији минимум заступљености мора да се задовољи због поштовања ограничења плодореда (због тога пшеница иако има најнижу маржу покрића од свих заступљених усева у оптималној структури сетве учествује са 30%), а затим усевима који доносе највећу маржу покрића (шећерна репа као усев са највишом маржом покрића у оптималној структури сетве газдинстава свих величина учествује са максималних 15%). Приметан несклад између учешћа заступљених усева у оптималној структури сетве и њиховог доприноса формирању марже покрића газдинства последица је одступања марже покрића заступљених усева од просечне марже покрића. У вези са тим, само шећерна репа и кукуруз имају већу маржу покрића од просечне тако да је њихов допринос формирању марже покрића газдинства већи од учешћа у оптималној структури сетве.

Процес спровођења овакве врсте анализе може помоћи да се идентификују подручја где постоје могућности за унапређења. Такође, могу се идентификовати комбинације фактора које могу обезбедити да се максимизује њихов ефекат на пословање породичног газдинства, чиме се власницима породичних газдинстава пружа могућност да брзо реагују на промене у свом окружењу.

Литература

1. Ивков Ивана, Тодоровић Саша, Мунђан Михајло (2008): *Бруто маржа као значајан показатељ пословања пољопривредних газдинстава*. Симпозијум агроекономиста: Агроекономска наука и струка у транзицији образовања и агропривреде. Тематски зборник. Пољопривредни факултет. Београд. стр. 235:242
2. Ивков Ивана, Анђелић Бојан, Тодоровић Горан, Миловановић Милош (2007): *Бруто маржа у производњи озиме пшенице у Србији 2006. године*. Тематски зборник: Мултифункционална пољопривреда и рурални развој у Републици Српској. Јахорина. стр. 49:54.
3. Мунђан Михајло, Тодоровић Саша, Ивков Ивана (2008): *Модел породичног газдинства као основа за експериментисање у агроекономским истраживањима*. Симпозијум агроекономиста:

- Агроекономска наука и струка у транзицији образовања и агропривреде. Тематски зборник. Пољопривредни факултет. Београд. стр. 211:221
4. Мунђан Петар, Живковић Драгић (2006): *Менаџмент ратарске производње*. Пољопривредни факултет. Београд – Земун.
 5. Тодоровић Саша, Мунђан Михајло, Ивков Ивана (2008): *Значај и улога модела у агроекономским истраживањима*. Симпозијум агроекономиста: Агроекономска наука и струка у транзицији образовања и агропривреде. Тематски зборник. Пољопривредни факултет. Београд. стр. 201:210
 6. Церанић Слободан (2007): *Планирање у агробизнису*. Пољопривредни факултет. Земун.

Примљено: 15.05.2008.

Одобрено: 26.06.2009.

UDC: 631.115.11:63.53.04

OPTIMIZATION OF SOWING STRUCTURE ON FAMILY FARMS UNDER UNSTABLE BUSINESS CONDITIONS

Sasa Z. Todorovic, Mihajlo P. Muncan
Faculty of Agriculture, Zemun, Republic of Serbia

Summary

Agricultural producers are currently facing with a large number of challenges that significantly influence their business activities. This fact must be accepted, and producers have to be properly prepared for the new business conditions. According to that it's the time that many of them asked how the current situation is reflected in their farms and what to do in the future.

Bearing this in mind, a family farm model was used for optimization of sowing structure under unstable business conditions and to detect the most significant factors influencing this process.

The presented results of this study suggest that is possible to eliminate limitation in their operations and increase profitability.

Keywords: sowing structure, gross margin, model, family farm.

Author's Address:

Saša Todorović
Poljoprivredni fakultet
Nemanjina 6, Zemun
Republika Srbija
telefon: 011/2615-315/406
e-mail: sasat@agrif.bg.ac.rs

Књига
„МЕНАџМЕНТ ФАРМЕ У ОДРЖИВОЈ ПРОИЗВОДЊИ“

Аутор:
Проф. др Јован В. Бабовић
Active Member New York Academy of Sciences

Издавачи:
Универзитет Привредна академија,
Факултет за економију и инжењерски менаџмент,
Нови Сад, 2009.

У књизи се полази са становишта да се менаџмент фарме у одрживој производњи заснива на основама одрживог развоја и одрживе органске пољопривредне производње. Аутор даје дефиниције одрживог развоја и одрживих еколошких система производње, пре свега органске производње. Дефинише фарму, поделу фарми и илуструје разне облике фарми од традиционалне и конвенционалне до органске одрживе фарме.

Фарма је пољопривредно газдинство, производна, техничко-технолошка и социо-економска целина са сопственим менаџментом која производи пољопривредне, а и непољопривредне производе и услуге. Фарма је пољопривредно газдинство које зависи од природних услова, производне структуре, организације и начина рада и социо – економских карактеристика газдинства. Органске фарме треба да су одрживе и економски и социјално прихватљиве, на њима се не примењују вештачка ђубрива и пестициди и представља микроцелину у простору где се налазе и организују пословну делатност. Битно обележје органске фарме је јединство биљне и сточарске производње. Органска фарма је мешовита, а може бити и специјализована, и чини је земљиште, травњаци, шуме, живице и разне биљне врсте и расе стоке. Фарма доприноси развоју органске производње, очувању природне средине и са инфраструктуром на њој доприноси развоју агротуризма, рекреације, услужних и непољопривредних делатности и подстиче потрошача органске хране да купују производе на фарми и у продајним маркетима на мало и велико. Одржива пољопривреда омогућује успешан развој фармерског начина производње и постоје разни облици фарми: традиционална, конвенционална, одржива органска фарма (екофарма).

Дате су опште карактеристике фарме и органске фарме, услови и фактори производње на фарми, организација земљишне територије, организација система ратарске производње и избор оптималне структуре производње на фарми применом математичких метода. Дефинисани су и приказани сви

биланси фармерског газдинства потребних за уравнотежени развој и рад фарме у тржишним условима пословања. Приказан је систем еколошки енергетске аутономне фарме, салаш наша равничарска фарма, катуни и трла. Посебно је сажето илустрован модел конверзије конвенционалног газдинства у екогаздинств или фарму. Приказана је пословна организација и могућност удруживања фармера у пословне задруге или кооперативе и кластере. Сажето је дат мултифункционални развој пољопривреде, рурални развој и фарма као промотер свих облика агротуризма. Аутор истиче да је за фармера битно да овлада знањем и законитостима производње у органској пољопривреди. Зато су у сажетом облику преузети неки ауторски делови из монографије Органска пољопривреда - основни принципи органске пољопривреде, развој органске ратарско-повртарске производње на фарми, фармерско органско сточарство, органско воћарство и виноградарство и органско лековито и ароматично биље на фарми. Дат је агроменаџмент са стандардима квалитета и применом сертификације у органској производњи, маркетинг у органској производњи и начин исказивања производних и економских резултата фарме.

Сматрамо да треба наставити са истраживањем система органске фарме код нас и уз уважавање научних и стручних резултата из света подстицати развој свих облика фармерског организовања у органске или еко фарме. Књига је првенац у нас и намењена студентима, фармерима, стручњацима, менаџерима и научним радницима.

Београд, Нови Сад, 2009.

Рецензенти:

Академик Ратко Лазаревић, Србија, ср.

Професор др Петро Лазар, Украина, ср.

Агробанка

ДОМАЋА БАНКА СА ТРАДИЦИЈОМ

- Кредити за пољопривреду
- Кредити за учешће у финансијском лизингу - набавка пољопривредне механизације и опреме
- AgroCard – кредитна и дебитна

ЗА СЕЛО КАО У СТАРА ДОБРА ВРЕМЕНА!

www.agrobanka.co.yu

PROJEKTOVANJE I IZVOĐENJE

- Termo - tehničkih instalacija za objekte visokogradnje i ostale objekte niskogradnje
- Toplovoda
- Unutrašnjih gasnih instalacija
- Merno - regulacionih stanica
- Distributivnih gasovoda od polietilena
- Gasovoda srednjeg pritiska
- Grejnih instalacija
- Instalacija vodovoda i kanalizacije
- Instalacija ventilacije i klimatizacije
- Sistema za navodnjavanje
- Građevinski radovi na objektima visokogradnje.

RG - 1

KMRS G - 6

KMRS G - 4

PROIZVODNJA

- Regulatora pritiska gasa RG - 1
- Kućnih merno - regulacionih setova: KMRS G - 4, KMRS G - 6, KMRS G - 10, KMRS G - 16, KMRS G - 25, KMRS G - 40

promont group

PROJEKTOVANJE - PROIZVODNJA MONTAŽA D.O.O.

 Privrednikova 4b, 21000 Novi Sad
 tel/fax: 021/443-195, 444-673
 promontgroup@eunet.yu
 www.promontgroup.co.yu

УПУТСТВО АУТОРИМА	INSTRUCTIONS TO AUTHORS
<p>Научни часопис ЕКОНОМИКА ПОЉОПРИВРЕДЕ објављује оригиналне научне радове, прегледне чланке, стручне радове, претходна саопштења, приказе књига и документе. Радови који се категоризују као научни морају имати две позитивне рецензије, према Стандардима МНС и Правилима Уредништва. Аутор је анониман за рецензента а рецензент је анониман за аутора рукописа. Рецензент аутономно вреднује рукопис и може дати позитивну рецензију, предложити дораду или дати негативну рецензију. Рукопис који је за дораду, редакцији прослеђује аутору, уз текст анонимне рецензије. Негативно оцењен рукопис враћа се аутору, уз текст анонимне рецензије.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Рад припремити на рачунару, програм Word for Windows, фонт Times New Roman – ћирилица, size 11 - Наслов рада: центриран, size 12, bold; међунаслови: size 11, bold. - Име аутора: испод наслова, академско, односно научно звање, организација, седиште. - Абстракт/сажетак (до 150 речи) и кључне речи, испод имена аутора. - Називи и заглавља табела морају бити на српском и енглеском језику, size 11, center. - Обим рада: до 10 страница (укључујући табеле, графиконе и слике), формат А4, маргине: горе/доле 5.5, лево/десно 4.0, проред 1.0 (највише 18.000 знакова). - Литература (на крају рада, пре абстракта на енглеском): презиме и име аутора (година издања), <i>наслов рада</i>, издавач, место издања, број стране; азбучним редом према презимену аутора. - Абстракт (до 150 речи) и кључне речи, са насловом рада и адресом аутора на енглеском језику (фонт Times New Roman, латиница, size 11), после литературе. - На крају рада се наводи пуна адреса аутора, број телефона и Е-mail адреса. <p>Рад доставити на е-mail: iepbgdyu@eunet.rs или milanrmilanovic@yahoo.com и поштом у два примерка, на адресу:</p> <p style="text-align: center;">ЕКОНОМИКА ПОЉОПРИВРЕДЕ Београд, Волгина 15.</p>	<p>The scientific journal AGRICULTURAL ECONOMICS publishes the original scientific papers, review papers, professional papers, preliminary statements, reviews of the books as well as the documents. The papers categorized as the scientific ones must have two positive reviews, according to the Standards of MSRS as well as the Editorship Rules. The author is anonymous for reviewers, while the reviewer is anonymous for the author of the manuscript. The reviewer autonomously evaluates the manuscript and he/she could give a positive review, suggests some finishing touches or give a negative review. The manuscript that has to be finishes off, has been submitted to the author by editorial board, together with the text of anonymous review. Negatively evaluated manuscript has been submitted to the author, together with the text of anonymous review.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Paper has to be prepared on the computer, in Word for Windows, Times New Roman, in English, size 11. - Title of the Paper: centered, size 12, bold; sub-titles: 11, bold italic. - Name of Authors: under the title, academic, i.e. scientific degree, institution, location. - Abstract (maximum 150 words) and key words, under the author's name(s). - Titles and Headings of the Tables, size 11, center. - Length of Paper: maximum 10 pages (including tables, graphs and pictures), paper size A4, margins: header/footer 5.5, left/right 4.0, line spacing 1.0 (maximum 18,000 characters). - Literature (at the end of the paper, before an abstract in English): surname and name of the author(s) (year of publishing), <i>title of publication</i>, publisher, place of publishing, page number(s); in alphabetical order according to the author's surname. - Abstract (maximum 150 words) and Key words, together with title of the paper and address of author(s) Times New Roman, size 11, after Literature. - At the end of the paper it should be cited a full author's address, phone number and e-mail address. <p>The paper should be sent to the following e-mail address: iepbgdyu@eunet.rs or milanrmilanovic@yahoo.com as well as two paper copies by post to the following address:</p> <p style="text-align: center;">AGRICULTURAL ECONOMICS (ЕКОНОМИКА ПОЉОПРИВРЕДЕ) Belgrade, Volgina 15.</p>